

EKOLOŠKI POKRET U HRVATSKOJ 1990-IH (S POGLEDOM IZ 2013.)

ENVIRONMENTAL MOVEMENT IN CROATIA 1990'S (VIEWED FROM YEAR 2013)

Zoran Oštrić
Ulica breza 38A, Zagreb
zoranostric@gmail.com

Primljeno/Received: 11. 1. 2014.
Prihvaćeno/Accepted: 11. 12. 2014.
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
UDK / UDC 94 (497.5-37) 556.53 Hrvatska

Sažetak

Pojam ekološkog ili okolišnog pokrata u ovom radu koristi se u najširem smislu. Razlikuju se »građanski« i »društveni« aktivizam, povezano s pojmovnim razlikovanjem »građanskog« i »civilnog« društva. »Ekologistički pokret« razmatra se kao uža segment. Može se govoriti i o raznim ekološkim pokretima, vezanim uz posebne teme ili uvjerenja. U radu se posebno razmatra pokret za ekološku poljoprivredu. Ekološki pokret u Hrvatskoj 1990-ih nastavlja se na aktivnosti iz druge polovice 1980-ih, kada je ostvario relativno masovnu mobilizaciju javnosti. Nakon razdoblja intenzivnih ratnih operacija 1991., već od početka 1992. neke udruge obnavljaju i šire aktivnost, a javljaju se i nove. Do kraja 1996. razvijaju se brojne lokalne, nacionalne i međunarodne aktivnosti, razvijaju vještine društvenog aktivizma i jačaju organizacijske sposobnosti. Mogu se razlikovati »lokalističke« i »progresističke« udruge. Idološki, pojavljuju se tri struje: konzervativna, socijalno-ekološka i dubinsko-ekološka. Konfuzija i svjetonazorski raskoli doveli su do raspada Hrvatskog saveza zelenih. Nasuprot tome, afirmirala se grupa udruga oko »Zelenog foruma«, osobito zagrebačka Zelena akcija, koja u široj javnosti postaje paradigma za ekološki pokret u cjelini. Razdoblje 1997.-1999. donosi uspjehe u masovnoj mobilizaciji. Organizirane su nacionalne kampanje protiv termoelektrana na ugljen i protiv GMO. Pokret za ekološku poljoprivredu lobiranjem postiže prve uspjehe. Vrlo je značajno sudjelovanje ekoloških udruga u kampanji »Glas '99«. U završnom dijelu rada obrađuje se situacija početkom 2000-ih godina. Koalicijska vlada bitno mijenja odnos prema civilnome društvu. To međutim ima i negativne učinke, jer se dinamika društvenih pokreta ukrućuje u statiku »trećeg sektora«. Mnogo je manje sadržajnih promjena bilo u odnosu prema okolišu, prirodi i načelu ekološke održivosti.

Ključne riječi: civilno društvo, društveni pokreti, ekologizam, ekološki pokret, zeleni

Key words: civil society, social movements, environmentalism, environmental movement, green

1. UVOD: O PRISTUPU I POJMOVIMA

U uvodu, relativno opsežno razmatramo značenje nekih osnovnih korištenih pojmova, s elementima filozofske, sociološke i politološke analize. Smatramo to nužnim za razumijevanje zbivanja, njihove situiranosti u šire kontekste (»civilna scena« u Hrvatskoj 1990-ih, situacija u Hrvatskoj toga doba, ekološki pokret u svijetu) i povezanost sa zbivanjima koja su prethodila i koja su slijedila.

Dodajemo metodološku bilješku o historijskom istraživanju bliske prošlosti, te objašnjenje periodizacije (period između dvaju parlamentarnih izbora, 22. travnja 1990. i 3. siječnja 2000.).

O prethodnom periodu, oslanjamo se na naš rad o ekološkom pokretu u Jugoslaviji 1971.-1991.¹. U završnom poglavlju dajemo opaske o situaciji 2000. g. i kasnije, te analize iz svjetla kasnijeg iskustva.

¹ Oštrić, 1992

Uvodna i završna, pretežno analitička razmatranja, čine okvir za pretežno narativni središnji dio rada. Zbivanja tijekom 2000. i kasnije spominjemo onda, kad se neposredno nastavljaju na prethodna, rasvjetljavaju ih i ponekad dovode do razriješenja i prijelomnica, tako da bi bez toga razumijevanje prethodnih zbivanja ostalo manjkavo. U slijedećem desetljeću nastavili su se neki prethodni procesi, ali i započela važna nova zbivanja, koja ovdje ne spominjemo.

Popis citiranih izvora i literature je priložen na kraju rada. Radi lakšeg praćenja, kao i zato jer je ponekad teško klasificirati (npr. neki faktički stručni radovi objavljeni u novinama) navodimo sve u jedinstvenom popisu: dokumenti iz arhive autora, novinarski članci, stručni i znanstveni radovi. Citirane izvore, do kojih je danas teško ili gotovo nemoguće doći, skenirali smo i postavili na Internet.²

1.1. O osnovnim pojmovima: ekologija, okoliš, ekologizam, ekološka svijest, aktivizam, pokret

U ovom radu rabimo sintagmu »ekološki pokret«, jer se ustalila u hrvatskoj javnosti, usprkos kritika na takvo korištenje pojma »ekologija« (u ime tradicionalnog značenja tog pojma kao prirodne znanosti, koja se ne može izjednačiti s praktičnim problemima zaštite okoliša i održivog razvoja). Sintagmu koristimo u najširem smislu, tako da obuhvaća sve fenomene koji se u javnosti tim imenom označavaju (lokalni prosvjed građana zbog zagađivanja zraka, sustavna kampanja protiv termoelektrana na ugljen, promocija makrobiotike, zaštita bjeloglavih supova idr.). Definicija pojma »društveni pokret« Alberta Mellucija, pogodna za analizu prethodnoga razdoblja pokazala se preuskom i nepogodnom³.

Termin »ekologija« postao je višeznačan. Koristi se kao oznaka za znanost, ideologiju, društveni pokret ili politiku. U znanosti, osim prirodoslovne ekologije, postoji »socijalna ekologija« (ili »humana ekologija«⁴) kao akademska disciplina. Postdiplomski studiji »zdravstvene ekologije« i »ekološkog inženjstva« postoje u Zagrebu od 1970-ih.

S druge strane, »dubinska ekologija«, »individualna ekologija«, »feministička ekologija« ili »socijalna ekologija«, kako taj pojam koristi Murray Bookchin (također »eko-anarhizam«), su nazivi su za »svjetonazore«, »filozofije«, »ideologije«, ili manje artikulirana »uvjerenja«, »ideje«, »opredjeljenja«, »orijentacije«; u suptilnija razmatranja o tim pojmovima ne možemo se upuštati, osim nekih naznaka dolje. U međuprostoru između znanosti i filozofije je bioetika, kad se pojam shvati u širem smislu, koji prevazilazi medicinsku upotrebu.

Oznaka »ekološki pokret« ustalila se u Hrvatskoj za ono, što se u engleskom (i nekim drugim jezicima) naziva »environmental movement« (okolišni pokret, pokret za okoliš). Sintagma »politička ekologija« koristi se za djelovanje zelenih stranaka i pokreta koji postavljaju političke zahtjeve, a »ekološka politika« za politiku prema okolišu u smislu engleskoga »policy« a ne »politics«.⁵ Sve je to bilo prisutno i u Hrvatskoj 1990-ih.

Znanosti se bave proučavanjem onoga što jest (svijet i čovjek kao dio svijeta) i što se može empirijski dokazati ili barem dobro potkrijepiti, dok skupina pojmova svjetonazor/filozofija/ideologija uključuje razmatranja o onome »što treba biti« odnosno »što treba činiti« ili »kako se treba ponašati« (u filozofiji, Humeov »*is-ought problem*«), te na globalna uvjerenja o svijetu (onome što jest) koja prevazilaze ono što je znanstveno (a pogotovo egzaktno) dokazivo (problem razgraničenja znanosti i filozofije, ili fizike

² Radi se o zapisnicima sastanaka, tekstovima u biltenima i slično, koji danas možda nigdje nisu sačuvani osim u osobnoj arhivi autora, te o člancima u dnevnim novinama i malotiražnim časopisima, koji su danas teško dostupni. Dostupno na adresi: <http://www.scribd.com/collections/4350755/Ekološki-pokret-u-Hrvatskoj-1990-ih>

³ Oštrić, 1992:84. Ta definicija uključuje da društveni pokret ne samo unosi konflikt, nego i lomi granice sustava u kojem se akcija zbiva. Iako je »lomljenje granica sustava« mogućnost koju treba imati na umu, ovdje pojam pokreta razumijevamo skromnije. Akcija može biti uspješna a da se sustav ne promjeni.

⁴ Npr. Strujić, 1992.

⁵ Za tu distinkciju u hrvatskome nažalost nema valjanog prijevoda, osim što se u prvom smislu može govoriti u množini o »politikama«.

i metafizike). I sami znanstvenici često se upliću u takve diskusije, te iskazuju razlike u uvjerenjima i opredjeljenjima kao i svi ostali. Osim filozofskog, diskurs može biti spiritualan ili religijski.

Za razumijevanje praktične situacije građanskog i društvenog aktivizma i razvoja pokreta, korisni su pojmovi »ekološka svijest« i »ekološka orijentacija«. Ivan Cifrić navodi da ekološka svijest sadrži teorijsku, vrijednosnu, socijalnu, povijesnu, političku i subjektivnu dimenziju⁶. Ona je »potencijalni historijski naboj za revolucionarnom promjenom svijeta nabolje, svijest o budućem zajedništvu« i zato »bezuovjetno sadrži u sebi i utopijske elemente mišljenja«⁷. Uključuje nadu, maštu i imaginaciju. Utopijsko mišljenje nije čista fantazija, ono je povezano sa znanstvenim mišljenjem i istraživanjem⁸. Ova povezanost s utopijskim značajna je u ekologizmu i u ekološkom pokretu, čije glavne struje zadržavaju optimističko uvjerenje da je društvo sposobno za bitnu promjenu nabolje, za prevazilaženje ekološke krize (survivalizam i eko-primitivizam ne pojavljuju u Hrvatskoj 1990-ih). U širem kontekstu novih društvenih pokreta, karakterističan je naslov zbornika »Obnova utopijskih energija«⁹

U kasnijem istraživanju stavova javnosti, koja su vodili Cifrić i Čulig, pojam »ekološka svijest« ili »osviještenost« pokazao se upitnim, jer su se »u pravilu dobivale latentne strukture koje su s obzirom na ekološku problematiku bile partikularne«, samo »natruhe« ekološke svijesti, pa se koristi termin »ekološka orijentacija«¹⁰. Ekološke orijentacije su »«djelici« svijesti pojedinca, koji uglavnom nemaju potrebu da ih znatnije inkorporiraju u okvire svog viđenja čovjeka i svijeta«¹¹

Ovu situaciju, ustanovljenu 1991., korisno je imati na umu kad se istražuje ekološki pokret u Hrvatskoj 1990-ih i kasnije. U tom istraživanju, hijerarhijskom faktorskom analizom odgovora u anketi, kao faktori trećeg reda izlučena su tri tipa promišljanja odnosa čovjeka, prirode i tehnike, koji odgovaraju koncepcijama koje se u okviru klasičnih teorijskih promišljanja javljaju kao antropocentrizam, naturalizam i tehnicizam, iako se ne javljaju »u čistoj teorijskoj formi«¹².

U politološkom pristupu, sociološki ustanovljene orijentacije javljaju se kristalizirano kao ideologije¹³ i njihove varijacije. Pojam »ideologija«, »u općenitom, nepejorativnom smislu«, podrazumijeva bar donekle koherentan »sustav ideja, vrijednosti i pravila« koja su »temelj društvenih uvjerenja koja dijeli neka društvena skupina«¹⁴. Za označavanje svjetonazora, filozofije ili ideologije koristimo pojam »ekologizam«¹⁵. Svi koji sudjeluju u ekološkom pokretu, s obzirom na našu široku definiciju, ne prihvaćaju ekologizam kao ideologiju ili orijentaciju; mogu biti socijalisti, nacionalisti, čak i tehnicisti, a sudjelovati, kratko ili trajno, u nekim aktivnostima. Može se govoriti o »ekologističkom pokretu«, što je uži pojam od »ekološki pokret«.

Ekologistička politička ideologija javlja se (kao i druge ideologije) u više varijanti. Mogu se razlikovati konzervativna, socijalno-ekološka, dubinska, eko-socijalistička i liberalna orijentacija¹⁶. U okviru ekologizma, postoji spor između antropocentričkog pristupa (»zaštita okoliša«) i naturalističkog (»zaštita prirode«); potonji je naročito karakterističan za dubinsku ekologiju (ili nešto šire »individualna ekologija«, često spiritualna, gdje se Majka Zemlja može pojaviti kao metafora, ali i eksplicitno religijski).

Tehnicistička orijentacija može uvažavati zahtjeve za zaštitom okoliša, ali je u pravilu neprijateljska prema ekologizmu; za to je izraziti primjer niz tekstova Igora Čatića, profesora na Fakultetu strojarstva i brodogradnje u Zagrebu. Ekološisti su »pseudoekolozi«, »ekološki brahmani« i »poklonici

⁶ Cifrić, 1989:210

⁷ Cifrić, 1989:210-211

⁸ Cifrić, 1989:215

⁹ Obnova..., 1987

¹⁰ Čulig, 1991:122, bilj. 5, i str. 149; Cifrić, 1989:209-212

¹¹ Čulig, 1991:150

¹² Čulig, 1991:150

¹³ Pojam »ideologija« može imati i širi zahvat, ne samo politički, kako se obično razumijeva.

¹⁴ Dijk, 2006:14, 75, 414

¹⁵ Ravlić, 2003; Carter, 2004; Ravlić, 2013.

¹⁶ Ravlić, 2003:317-324

nove religije¹⁷, a pri tom su »ispod žita crveni«¹⁸. Oni »stvaraju masovnu hysteriju«¹⁹ i »ne vide da od nečega moramo i živjeti«²⁰. »Mala skupina ekologa nameće stavove čije će posljedice snositi svi«²¹. »Ekologizacija Hrvatske nezaustavljivo napreduje«, događa se »industrijska kontrarevolucija«²². Čatićeva vojna protiv ekologista ujedno je primjer nerazumijevanja i nepovjerenja između znanstvenika i aktivista. (vidi odjeljak 2.7.)

Među ekologistima se pojavljuju pretjerivanja pa i iluzije o negativnim i pozitivnim stranama raznih tehnologija. U glavnoj struji ekološkog i ekologističkog pokreta to nije slučaj, nego se traže praktična rješenja za koja se može demonstrirati da funkcioniraju (recikliranje otpada, ekološka poljoprivreda, obnovljivi izvori energije isl.), a diskusija se usmjerava na procjenu utjecaja na okoliš, ekonomičnost i šire društvene aspekte tehnologija. Ekološisti često načelno odbijaju neke tehnologije, ali promoviraju druge – prema kojima pak sami tehnicisti često izražavaju odbojnost. To dolazi do izražaja u diskusijama od 1970-ih do danas; izraziti su slučaj parovi nuklearna energija – obnovljivi izvori i genetski inženjering – ekološka poljoprivreda, oko kojih se javlja snažna polarizacija, ne zaobilazeći ni stručnjake ni znanstvenike.²³

U radu iz 1992. razlikovali smo »spontane« građanske inicijative i »spontanističke« omladinske grupe. Potonja kategorija (odnosno sukob organiziranosti i spontanosti) gubi značaj 1990-ih, jer postoji formalna sloboda udruživanja, govora i djelovanja. »Spontanizam« se javlja u nekim sukobima krajem tog perioda, kad se javljaju kritike da se grupa dominantnih udruga »birokratizirala« (vidi odjeljak 4.2). Možemo reći da su te omladinske grupe bile ekologističke (ali ne samo one), te su njihovi sljednici mnoge ekološke udruge 1990-ih (u kojima djeluju i neki aktivisti iz 1980-ih). To je imalo utjecaja na podjele koje se unutar pokreta javljaju 1990-ih (vidi odjeljke 2.4. i 2.5.).

Spontane građanske inicijative, potaknute nekim lokalnim problemom, javljaju se i 1990-ih i kasnije. Za njihovu djelatnost, obično privremenu i vezanu uz neposredne probleme, možemo koristiti termin »građanski aktivizam«, dok »društveni aktivizam« podrazumijeva udruženo, dugoročno i načelno djelovanje.²⁴ »Značajni dijelovi razvijenih društava uzimaju probleme onkraj neposrednih privatnih ili posebnih interesa kao svoje vlastite i spremni su se na njima intenzivno angažirati.«²⁵

Zelene stranke dio su ekološkog pokreta. U Hrvatskoj tijekom 1990-ih one ne postoje ili su beznačajne i nevezane za ekološki i druge nove društvene pokrete. Kod stranaka koje su nastale na Zapadu 1970-ih i 1980-ih i udružile se u Europsku zelenu stranku (EZS), »ekološka mudrost« samo je jedan od četiri

¹⁷ Čatić, 2003:49; tekst izvorno objavljen 1999

¹⁸ Čatić, 1995

¹⁹ Čatić i Šercer, 1993

²⁰ Čatić, 1997

²¹ Čatić, 1998

²² Čatić, 1999

²³ To je povezano i sa sukobom »dvije kulture«: *science* (engleska riječ ima uže značenje od njemačkoga *Wissenschaft* i hrvatskoga *znanost*) i *humanities*. U svijetu su devedesete bile obilježene »ratovima znanosti«, što je imalo odjeka i u Hrvatskoj. Idejni sukob traje i danas. Često se može uočiti slijedeći obrazac u diskusijama »scientista« (»znanstvenista«; ponekad pišu Znanost s velikim Z, da istaknu kako misle samo na prirodne ili smo na egzaktne discipline) i »humanista«.

Znanstvenisti su u pravilu i tehnicisti; podržavaju nuklearnu energiju i GMO; u biologiji daju prednost molekularnoj biologiji i podržavaju fizikalistički redukcionizam; u ekonomiji daju prednost slobodnom tržištu i ekonometrijskim modelima; u politici ističu značaj predstavničkog načela i uloge elita; u etici su skloni utilitarizmu.

Humanisti su skloni ekologizmu; podržavaju obnovljive izvore i ekološku poljoprivredu; u biologiji daju prednost ekologiji i podržavaju holizam; u ekonomiji su skloni državnoj intervenciji i kvalitativnim polit-ekonomskim analizama; u politici ističu značaj participacije i uloge društvenih pokreta; skloni su deontološkoj etici. Vidi i odjeljak 2.7.

²⁴ Društveni aktivizam može ostati lokalistički, a može se i proširiti, zemljopisno i idejno (vidi odjeljak 2.4). Društveni aktivizam pripada u »sferu« civilnoga društva, dok je građanski aktivizam u početku obično u okviru »građanskoga društva« (vidi bilješku 264): spontana, neposredna reakcija na osobni problem, izražavanje neposrednih privatnih ili posebnih interesa, koja može postati civilnodruštvena udruživanjem, uočavanjem šire uvjetovanosti problema i trajnim djelovanjem. U građanskom društvu postoji građanski aktivizam, u civilnom društvu postoje i građanski i društveni aktivizam. To se donekle poklapa s podjelom na »udruženja građana« i »društvene organizacije«, koja je postojala u zakonu 1970-ih i 1980-ih. Sadašnji zakon poznaje samo »udruge«, dok u nekim drugim zemljama postoji više kategorija. (O razlici između građanskog i civilnog društva vidi odjeljak 4.3.)

²⁵ Dvornik, 2009:173.

»stupa« svjetonazora. Uz ekologizam, u njima su snažno utjecajni i feminizam, pacifizam i druge tradicije i pokreti. Generalno su orijentirane lijevo, anti-konzervativno ali i anti-autoritarno. Izražavaju specifični, često eklektički, post-moderni mentalitet, u kojem skupina (spektar) povezanih vrednota čini stožer (prva stranka modernoga tipa, koja će kasnije dobiti zeleno ime, osnovana 1972. na Novom Zelandu, bila je nazvana »Value Party«, stranka vrednota, ističući razliku prema pragmatizmu svih etabliranih stranaka).

Udruge u Hrvatskoj koje su u ime uzele pridjev ili imenicu »zeleno« obično su bile ekološkičke; često su unosile i druge vrednote u svoje programe. One koje su se odlučile za pridjev »ekološko« obično su bile uže (ne-ideološki) orijentirane.

Spektar vrednota i načela, koje zastupa EZS, u Hrvatskoj je tijekom 1990. prisutan u djelovanju grupacije aktivista, grupa i udruga koje čine mirovni pokret, ženski pokret, pokret za ljudska prava, te dio ekološkog pokreta idr.. Pojedinci i pojedinke su često bili aktivni u više područja, umrežavajući se u »civilnu scenu«. Zajednički su nastupili krajem 1990-ih u inicijativi »Nula PDV« i u kampanji »Glas '99« (vidi odjeljak 3.6.). Nije bilo pokušaja objedinjavanja u zelenu stranku zapadnoga tipa.

Prema logici hrvatskoga jezika, zastupnik ekološkičkog svjetonazora (koji je često i društveni aktivist) naziva se »ekologist«. U engleskoj terminologiji našem pojmu »ekologist« otprilike odgovara »environmentalist« (termin se pojavljuje u hrvatskoj literaturi; prijedlog prijevoda je »okolišar«), dok je u engleskome »ecologist« znanstvenik koji se bavi ekologijom, za što u hrvatskom rabimo pojam »ekolog« (i to obično samo za prirodoslovca, dok ćemo onoga koji se bavi socijalnom ekologijom obično nazivati sociologom; prirodoslovna ekologija je »znanost«, a socijalna »znanstvena disciplina«).

Umjesto »ekološki pokret« ponekad se koristi sintagma »okolišni pokret«, prema engleskome »environmental movement«. Koristi se i oblik »pokret za okoliš«, što je ušlo u naziv »Zbor novinara za okoliš«. Proširenje u »pokret za zaštitu okoliša« ne zadovoljava, jer »zaštita« je samo jedan od segmenata interesa i djelovanja. U Hrvatskoj imamo »Ministarstvo zaštite okoliša i prirode«, dok je u mnogim drugim zemljama to jednostavno »Ministarstvo okoliša«.

U službenoj upotrebi 1970-ih i 1980-ih bila je sintagma »zaštita i unapređivanje čovjekovog okoliša (okoline, sredine)«, koja je šira, ali izaziva podozrenje zbog naglašenog antropocentričkog pristupa u pojmu »unapređenje«. Sintagma »zaštita okoliša« obično se koristi tako da uključuje »zaštitu prirode« kao posebni dio, ali u strukturi državnih institucija ta su dva područja odvojena tako da je »zaštita prirode« izdvojena kao posebna djelatnost, a »zaštita okoliša« je ono što ostane kad se izdvoji zaštita prirode, ali i prostorno planiranje i neke druge djelatnosti. Razlika je često nejasna i nelogična, što stvara zbrku; pogotovo je to bio slučaj ranije, kad su dvije »zaštite« bile u okviru različitih ministarstava. Ekološki pokret u Hrvatskoj je od 1980-ih inzistirao da sve djelatnosti zaštite (i »unapređivanja«) prirode i okoliša, zaštite prirodne baštine i resursa, prostornog planiranja i ekološke održivosti, trebaju biti objedinjene u posebnom ministarstvu.

Sam termin »okoliš«, ranije malo rabljen, ustalio se u hrvatskoj terminologiji krajem 1980-ih godina upravo u ekološkom smislu: obuhvaća živa bića, ekosustave i prirodu u cjelini (u srpskoj terminologiji »čovjekova sredina«), dok se pojam »okolica« koristi u prostornom smislu, a »okolina« ponajviše u socijalnom. To omogućava jasne terminološke distinkcije, tako da kad kažemo da je problematičan nečiji odnos prema okolišu, to je sasvim drugačije nego kad kažemo da je problematičan njegov/njezin odnos prema okolini. U jezičnoj praksi se međutim ponovo događa prepokriivanje, pa se i u socijalnom smislu koristi sada popularniji termin »okoliš«.

Ekološki pokret spada u »nove društvene pokrete«, koji se pojavljuju u visokorazvijenim zemljama 1970-ih godina. U našem radu iz 1992. spomenuli smo diskusiju koja se u Hrvatskoj i tadašnjoj Jugoslaviji vodila o novim društvenim pokretima i o civilnome društvu 1980-ih. Iako je diskusija o toj temi i danas zanimljiva i korisna, ovdje ne možemo u nju ulaziti.²⁶

Pojam »društveni pokret« također koristimo u najširem smislu, za svako društveno relevantno djelovanje, vezano uz neki sklop problema, na lokalnom ili globalnom nivou. Akteri mogu biti zaokupljeni svojim neposrednim problemom i ne biti svjesni šireg konteksta i značenja vlastitoga djelovanja.

²⁶ Jedan noviji prikaz u Dvornik, 2009:161-192

Razlika između sustava i pokreta ostaje zanimljiva i korisna, vezana uz diskusiju o »demokratskom deficitu« formalno demokratskih država i nad-državnih organizacija, osobito Europske unije. Novi društveni pokreti u tadašnjoj Jugoslaviji 1980-ih bili su izazov sustavu i pridonijeli su njegovom padu. Diskurs »društvenih pokreta« postaje marginalan u javnosti i kod samih uključenih društvenih aktera krajem 1990-ih i početkom 2000-ih (vidi odjeljak 4.1.).

Široko definiranje ekološkog pokreta omogućava, pa i čini nužnim, da se unutar njega govori o posebnim pokretima, vezanim uz uže teme ili uvjerenja. U Hrvatskoj se 1990-ih javlja organizirani pokret ekološke poljoprivrede, uključen u *Međunarodnu federaciju pokreta za ekološku poljoprivredu* (IFOAM). Unutar njega poseban dio je pokret biodinamičke poljoprivrede, koji je također međunarodno organiziran. Prisutni su i permakulturni i makrobiotički pokret.

Da bismo o nekoj posebnoj skupini djelatnosti govorili kao o »društvenom pokretu«, trebao bi postojati društveni (a ne samo građanski) aktivizam kao organizirano, osmišljeno djelovanje, iako svi sudionici ne moraju biti o tome osviješteni. Tako u razdoblju 1997.-1999. možemo govoriti o pokretu protiv termoelektrana na ugljen i pokretu protiv GMO.

1.2. Kako istraživati blisku prošlost (k tome još i vlastitu)

Pisati o nedavnoj prošlosti skopčano je s metodološkim problemima, pogotovo kad je autor i sam u zbivanjima intenzivno sudjelovao, a ima ambiciju pisati historiju, a ne biografiju ili kroniku. Nastojali smo suzbiti subjektivnu selektivnost i pristranost u izboru činjenica i u interpretacijama. Subjektivnost je nemoguće potpuno izbjeći; to je u pisanju o povijesti općenito neizbježno. Povjesničar je individualno ljudsko biće i istovremeno društveni fenomen: proizvod i svjesni ili nesvjesni glasnogovornik društva kojem pripada.²⁷ Povijest (historija) nije niti objektivna kompilacija činjenica, ni subjektivna interpretacija.²⁸

U prikazu događaja oslanjali smo se na dokumentaciju (ponajviše iz vlastite arhive - razni dokumenti, zapisnici, zaboravljene publikacije, isječci iz novina) te na tadašnju i kasniju literaturu. U manjoj mjeri dopunjujemo svojim tadašnjim bilješkama (koje je autor vodio na raznim sastancima) i pamćenjem.

Bavimo se »malom poviješću«, zbivanjima koju će mnogi smatrati nevažnim u spoznavanju prošlosti. Što jest važno ovisi o stavu povjesničara. Kako kaže Carr, nisu sve činjenice o prošlosti ujedno i povijesne činjenice. Time što se nekim činjenicama bavimo, time što ih interpretiramo, činimo ih povijesnim.²⁹

Carr citira definiciju T. Parsonsa da je znanost »selektivni sustav kognitivne orijentacije prema zbilji«³⁰. Ovaj rad napor je u tom smjeru. A kako ekološki pokret u Hrvatskoj i dalje postoji, rezultat možda bude koristan za orijentaciju u budućnosti. Od povijesti se možda, ponekad, nešto može i naučiti.

1.3. Periodizacija

U radu iz 1992., razdoblje 1971.-1991. podijelili smo na tri perioda, što vrijedi za cijelu bivšu Jugoslaviju, pa tako i za Hrvatsku. Ukratko ponavljamo, zbog značaja za zbivanja u 1990-ima.

U prikazu prijelomnih događaja, u tom smo radu smetnuli s uma (bilješke, naprosto, zametnute prilikom izrade konačne verzije teksta) važnu inicijativu iz 1985., da se uz Termoelektranu Plomin 2, koju se tada počelo planirati, mora sagraditi uređaj za odsumporavanje. Zahvaljujući delegatima Saveza socijalističke omladine, na zgražanje predstavnika Zajednice elektroprivrednih organizacija Hrvatske³¹, taj se zahtjev pojavio i u Saboru, koji ga je prihvatio. »Za ono vrijeme vrlo strog zahtjev bitno je utjecao na

²⁷ Carr, 2004:28-29

²⁸ Carr, 2004:23

²⁹ Carr, 2004:8,10

³⁰ Carr, 2004:9. Postoji preklapanje s definicijom ideologije (vidi bilješku 13); problematika koju proučava sociologija znanja ili spoznaje. Taj je problemski sklop važan u diskusijama između ekologista i tehnicista, »humanista« i »znanstvenista«. Vidi o tome diskusiju u odjeljku 1.1., osobito bilješku 23.

³¹ U jednoj tadašnjoj diskusiji čula se i ovakva argumentacija: »Pa zašto se bune protiv sumpora, sumpor je dobar za zdravlje! Ljudi idu u sumporne toplice!«

odgodu dovršenja kompleksa TE Plomin, a time i na kašnjenje u. provedbi mjera koje su trebale ublažiti postojeći nepovoljni utjecaj Plomina I.«³² (Termoelektrana je bila završena tek 2000. g., uz brojne probleme i bar dvostruko prekoračenje troškova; pogon za odsumporavanje u tome je marginalno sudjelovao.) To možemo označiti kao početak drugog perioda, 1985.-1989., u kojem se umnažaju građanski prosvjedi, pojavljuju »spontanističke« omladinske grupe i relativno masovan antinuklearni pokret, kao i udruženja građana od kojih će neka nastaviti djelovati i 1990-ih.

Treći period započeo je održavanjem Prvog ekološkog sabora SR Hrvatske i osnivanjem Ekološkog koordinacionog odbora ožujka 1989.. Krajem siječnja 1990. osnovana je Zelena akcija Zagreb (ZAZ, predsjednik mr.sc. Vladimir Lay, sociolog) a početkom veljače Savez zelenih Hrvatske (SZH; predsjednica prof.dr.sc. Inge Perko-Šeparović, politologinja, tajnik Predrag Haramija). Na prvim slobodnim izborima u travnju i svibnju 1990. nastupili su i neki zeleni (Evropska zelena lista, Zelena akcija Split, Zelena akcija Šibenik i nekoliko drugih), ali većina članica SZH je od toga odustala (iako se nekolicina kandidata na lokalnom nivou ipak pojavilo pod imenom SZH)³³.

Iako je promjena političkoga sustava bila bitna prijelomnica, u razdoblju do polovice 1991. postoje primjeri spontanih građanskih prosvjeda protiv sustava na isti način kao ranije, npr. blokada smetlišta u selu Mraclin kraj Velike Gorice početkom 1991. i peticija protiv odlagališta nuklearnog otpada na području Papuka i Psnja lipnja 1991..³⁴ U travnju 1991. nizom aktivnosti u organizaciji Društva za unapređenje kvalitete života, uz sudjelovanje drugih udruga, obilježen je Dan planeta Zemlja (prvi put 1990., upravo u vrijeme izbora; zbivanja su tada bila skromnija).

Izbijanje otvorenoga rata sredinom 1991. donijela je duboke potrebe u društvu, pa tako i u aktivizmu. Građanski prosvjedi, razumljivo, gotovo nestaju, ali neke udruge tijekom 1992. obnavljaju i šire aktivnost, a javljaju se i nove.

U ovom radu nastavljam se na prethodni, uzimajući izbore 1990. kao prijelomnu točku. S druge strane, kao važna prijelomnica pojavljuju se izbori od 3. siječnja 2000.. Razlozi nisu samo formalni: dolazi do bitnih promjena. Ekološke udruge, zajedno s drugim udrugama »civilne scene« intenzivno su sudjelovale u kampanji Glas '99. Nova vlada mijenja odnos prema udrugama i prema zaštiti okoliša. To nije bilo istinski iskreno i duboko, a proces nije bio jednoznačno pozitivan (vidi poglavlje 4).

Kao zaokruženi period historijskog istraživanja razmatramo razdoblje do početka 2000. godine, spominjući kasnije događaje i diskusije zbog jasnije perspektive, koju bacaju na prethodne.

Postoji dodatni, nipošto marginalni razlog, da se razdoblje oko 2000. godine uzme kao granično: u to doba korištenje Interneta postaje uobičajeno, pa su dokumenti iz kasnijeg razdoblja obično lako pristupačni (iako se znaju i zagubiti u bespućim cyperspacea), ali oni prethodni se zaboravljaju. Tako npr. na mrežnom sjedištu Zelenoga foruma³⁵ nalazimo deklaracije iz 2007. i iz 2003., ali ne i onu prvu, iz 1998.. Spominju se zajedničke akcije iz 2001.-2002., ali ne i one iz 1999. Uz ovaj rad, autor je niz dokumenata iz ranijih razdoblja skenirao i stavio na Svemrežje, da budu spaseni od zaborava.³⁶

Analizirajući tijek zbivanja tijekom 1990-ih, možemo uočiti da prosvjed protiv termoelektrane Lukovo Šugarje od početka 1997. unosi bitnu promjenu. Razdoblje 1997.-1999. označile su tri velike nacionalne kampanje: protiv termoelektrane Lukovo Šugarje i zatim protiv termoelektrana na ugljen općenito, protiv genetski modificiranih organizama te spomenuta Glas '99.

Srđan Dvornik piše o novim društvenim pokretima: »Masovna je mobilizacija doduše kratkotrajna i vezana uz povode ad hoc, ali i kada jenjava ne odumire sasvim i pojavljuje se iznova, u novim povodima.

³² Jelić-Mück i Odak, 1997:280

³³ Po izbornom zakonu, koji je vrijedio samo za te izbore, društvene organizacije mogle su isticati kandidate; još nije postojala izdvojena kategorija političke stranke. Također su ad-hoc koalicije mogle nastupiti pod posebnim imenom, koje je pisalo na glasačkom listiću, a ne popis članica koalicije (Koalicija narodnog sporazuma, Evropska zelena lista). Izborni sustav bio je većinski, jednomandatne izborne jedinice s dva kruga.

³⁴ Oštrić, 1992:91, 92; Oštrić, 1991u

³⁵ www.zeleni-forum.org, pristupljeno 24. rujna 2013.

³⁶ Vidi bilješku 2 i popis izvora i literature.

Za sobom međutim ostavlja trajnu djelatnu prisutnost manjih grupa, udruga i ostalih organizacija, a s vremenom se razvijaju i neovisne stručne i obrazovne institucije, neprofitni mediji itd.«³⁷

U Hrvatskoj se u drugoj polovici 1980-ih desila relativno masovna mobilizacija; u razdoblju 1990.-1996. djeluju i konsolidiraju se manje grupe i pojavljuju nove, a u razdoblju 1997.-1999. ponovo se javlja masovna mobilizacija. Tako u prikazu razlikujemo dva perioda.

2. RAZDOBLJE 1990.–1996.

Iako doba prelaska iz jednostranačkog sustava u višestranačje, koje je bilo praćeno snažnim međunarodnim tenzijama i početkom oružane pobune Srba u Hrvatskoj i zatim Domovinskim ratom, očito nije bilo povoljno za ekološki pokret, u godinama 1990.-1996. postojale su značajne aktivnosti. Neke su se ranije postojeće grupe i udruge (»udruženja građana« i »društvene organizacije« po tadašnjoj terminologiji) raspale, neke su preživjele pa čak i širile svoju djelatnost, a pojavile su se nove.

Osim neminovnih nevolja vezanih uz ratnu situaciju (koja je uvjetovala i usmjerenost niza njihovih akcija), pojavili su se politički problemi u odnosima prema vlastima koje su nesklone ideji autonomnog »civilnog društva« ili »trećeg sektora« (osim ponekad na nivou lokalne samouprave), kao i unutrašnji problemi, vezani uz aktualne političke podjele i tenzije, što je dovelo i do ideoloških raskola i etiketiranja. To je dovelo do raspada najaktivnije organizacije 1988.-1989., Zelene akcije iz Splita, te pridonijelo paralizi Saveza zelenih Hrvatske.

U povijesnoj perspektivi, iako to danas izgleda kao davna prošlost i okolnosti su se bitno promijenile, tadašnja događanja, ostvareni rezultati i odnosi, do danas bitno utječu na situaciju ekološkog pokreta (ili pak ekološkog/zelenog subsektora »trećeg sektora«) u Hrvatskoj.

2.1. Ratna razaranja, obzori opstanka i vizije obnove

Suočeni s ratnim razaranja i strahotama, ekološki aktivisti i udruge nisu posve prestali djelovati, čak i u prognaništvu. Sudjelovali su u humanitarnom radu i neposrednoj sanaciji ratnih šteta. Mnogi su izražavali vjeru u povratak, te u obnovu i izgradnju Hrvatske na načelu ekološke održivosti. Na drugom *Zelenom forumu* u Zagrebu 22.-24. travnja 1992., predstavnici udruga iz Vukovara, Siska, Vinkovaca i Dubrovnika govorili su o razaranja, ali i o potrebi rada na programu razvitka Hrvatske poslije rata. Oni s područja van ratnih operacija su spominjali da TE Plomin 2 treba biti izgrađena na plin, govorili o potrebi da se regulira rad kamenoloma, o katastrofalnim otpadnim vodama tvornice »Pliva« u Savskom Marofu, o odgoju i obrazovanju za okoliš idr..³⁸

Zelena akcija Zagreb je povodom Međunarodnog dana zaštite okoliša, 5. lipnja 1992, tiskala zbornik posvećen ratnim razaranja okoline.³⁹ Opseg tematike objavljenih radova je širok: stradanja ljudi, prognaništvo, razaranja u prostoru, stradanje životinjskog svijeta, razaranja međuljudskih odnosa, razaranja industrije idr.. »Odatle u naslovu pojam *okolina* koji značenjski obuhvaća i fizičku, prirodnu i izgrađenu i društvenu sredinu.«⁴⁰ Knjiga je objavljena i na francuskom.⁴¹

U Vukovaru je na Dan planeta Zemlja, 22. travnja 1991., bio osnovan *Ekološki pokret Vukovar*, čiji je inicijator i predsjednik bio Stjepan Bušić. Želja je bila razvijati Vukovar i okolicu kao turističku atrakciju. U listopadu 1991., zajedno s nizom drugih organizacija, upućuju apel svijetu da se zaustavi razaranja Vukovara. U veljači 1992. Bušić i još nekoliko ljudi obnovljaju djelovanje Pokreta u Zagrebu, pod motom »Za spas vukovarske biosfere – vratimo život u Vukovar«. Bitnu ulogu imala je i Tatjana Miščančuk, mlada sociologinja (diplomirala socijalnu ekologiju). Na skupštini, održanoj u Zagrebu krajem studenoga 1993., okupilo se oko 300 ljudi.

³⁷ Dvornik, 2009:173

³⁸ Zapisnik..., 1992

³⁹ Obzori..., 1992

⁴⁰ Obzori..., 1992:7. Vidi o odnosu termina »okoliš« i »okolina« u poglavlju 1.1.

⁴¹ Survivre..., 1994

Organizirali su izložbe o stradanju Vukovara u dvadesetak gradova u inozemstvu, te pripremali projekte obnove i razvoja, očekujući povratak. Potpora države bila je slaba. Iako su bili primljeni i kod predsjednika države Franje Tuđmana, bili su razočarani njegovim riječima u kojima nije bilo nimalo razumijevanja za njihove vizije.⁴² U svojem biltenu pišu o ekocidu u Vukovaru, ali i o ekološkim aspektima obnove.⁴³ Pokret je prestao s radom iscrpljenošću voditelja⁴⁴ i nedostatkom šire podrške krajem 1994..

Značajan dio aktivnosti ekološkog pokreta i ekologista u ratnom razdoblju bio je usmjeren na promišljanje poslijeratne obnove, koja bi mogla uvažiti drugačije vizije razvoja. Zelena akcija i nekoliko drugih udruga radili su na projektu »Javno sudjelovanje u eko-projektu poslijeratne obnove«. Knjiga »Obnova života u selu...«⁴⁵ obrađuje razne aspekte »ekološki orijentirane obnove« na primjeru sela Dumače u blizini Petrinje.

Iako se samo posredno radi o ekološkom pokretu, vrijedi spomenuti grupu energetičara i arhitekata koji su još 1992. u Zagrebu organizirali seminar »Energetska kuća u obnovi i izgradnji Republike Hrvatske«.⁴⁶ Oni su, odmah nakon »Oluje«, posjetili oslobođeno područje i predložili da država u programima obnove stimulira i financira ulaganje u mjere dodatne izolacije i druga arhitektonska rješenja, koja znatno smanjuju potrebe za grijanjem. Dodatni troškovi ne bi bili veliki, a investicije se kroz smanjenu potrošnju goriva vraćaju kroz nekoliko godina. Obnova je za to idealna prilika i takve bi kuće mogle postati primjer i za druge, jer je situacija u zgradarstvu, s gledišta energetske učinkovitosti, u Hrvatskoj generalno vrlo loša.

Takvi prijedlozi o ekološkim i održivim aspektima obnove (vidi i odjeljak 2.13. o ekološkoj poljoprivredi) nisu bili uzeti u obzir. »Zakon o obnovi« bio je donesen tek u ožujku 1996..⁴⁷ Mladen Škreblin govori o graditeljstvu, ali ukazuje na srž problema koji obuhvaća i druge aspekte obnove: »Ne razvijaju se oni modeli koje općenito, a posebice u ovakvim okolnostima primjenjuje svaka socijalno humanitarna država. (...) Potpuno pogrešno koncipiranim pilot-projektima, koji su obnovu kuća i naselja smatrali tehnološkim pitanjem odlučanim u Ministarstvu obnove i razvitka (...) proizvedena su na mnogim mjestima dalja razaranja graditeljske baštine.«⁴⁸

2.2. Ključna uloga Zelene akcije Zagreb

Zelena akcija Zagreb (ZAZ) i *Savez zelenih Hrvatske (SZH)* bit će među prvim autonomnim (»alternativnim«, kako se tada govorilo) organizacijama registriranim u veljači 1990., prema zakonskim promjenama koje su omogućile slobodu udruživanja, zajedno s Hrvatskom demokratskom zajednicom, Hrvatskim liberalno-demokratskim savezom idr.. Dok je Savez ostao slabo aktivan (vidi odjeljak 2.4.), od 1992. naglo raste aktivnost i utjecaj ZAZ. Okupivši aktivnu jezgru stručnih i iskusnih ljudi, te stižući »u hodu« nova znanja i vještine, počevši ostvarivati za ono doba visoke prihode, ZAZ je postala ključna institucija u preživljavanju i oživljavanju ekološkoga pokreta. U veljači 1994. skraćuje ime u *Zelena akcija*. Širi aktivnosti u cijeloj Hrvatskoj i surađuje s lokalnim inicijativama i udrugama, kojima pruža značajnu potporu svojim ljudskim i materijalnim resursima. Dvije nove udruge mladih, *Stribor* u Rijeci i *Žmergo* u Opatiji, nastale su nakon seminara koji je 1993. u Zagrebu organizirala ZAZ u suradnji sa inozemnim edukatorima.⁴⁹ Ta čvorišna uloga osobito će doći do izražaja u slijedećem periodu, u nacionalnim kampanjama koje su označile period 1997.-1999., te u umnožavanju zajedničkih projekata.

Do toga nije došlo lako. ZAZ je prošla kroz nekoliko kriza, koje su mogle dovesti i do raspada.

Nakon osnivanja, ZAZ je koristila prostorije Gradske konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske. Već krajem lipnja 1990., kako je SSOH likvidiran a prostorije preuzela »Omladinska televi-

⁴² Mišćančuk, 1993; Oštrić 1994zb

⁴³ Cetinić, 1993

⁴⁴ Bušić je odselio u Australiju. Umro je Melbourneu 2010..

⁴⁵ Zaštita..., 1996

⁴⁶ Seminar..., 1992

⁴⁷ NN 24/96

⁴⁸ Škreblin, 1997:18

⁴⁹ Verheije & Kosterink, 1996:16

zija«, ostaje beskućnik. Novi prostor je pronađen u jesen 1990., zahvaljujući ugovoru s poduzećem Unija Nova, koje se bavila prikupljanjem sekundarnih sirovina te je pronašlo svoj interes u sponzoriranju udruge za okoliš. U poslovnoj zgradi u Radničkoj cesti 22, u prvo vrijeme tajnik ZAZ koristio je samo jedan stol, dvije police i telefon (pozivi van kuće nisu išli izravno, nego preko centrale), a zatim je za besplatnu upotrebu dobivena jedna mala prostorija. Od jeseni 1993. koriste se dvije prostorije uz plaćanje najma. To je trajalo do 1998., kad konačno od Gradskog poglavarstva dobiva na korištenje prostor za koji se plaća simbolička najamnina (Ozaljska 93).

U travnju 1991. dobivena je donacija od grada Zagreba, od koje je kupljeno kvalitetno računalo Apple Macintosh LC s laserskim printerom (bilo je u funkciji više od deset godina), isplaćeni neki honorari, pokriveni troškovi nekih akcija i projekata. Došle su i prve manje donacije iz inozemstva, pa je zaposlena i sekretarica.

Važno je bilo i to što su članovi ZAZ već od 1992. počeli redovno koristiti elektronsku poštu i računalne mreže, koje se tada grade u svijetu, povezivanjem lokalnih BBS-ova. Tadašnja europska mreža GreenNet bitno je unaprijedila međunarodne kontakte, započete od osnivanja, ali i kontakte unutar Hrvatske s drugim akterima tzv. »civilne scene« (mreža ZaMir).

Osobito u razdoblju 1990.-1991., u ZAZ je dolazilo do političkih sukobljavanja, ali za razliku od splitske ZA nije došlo do trajnog raskola. Kako su njeni članovi bili mnogo manje eksponirani u javnosti od splitskih, te je u jesen 1990. bilo odlučeno da će udruga djelovati nestranački, sukobi su ostali unutarnja stvar, očitujući se često u svađama na sjednicama Izvršnog (kasnije Upravnog) odbora.

U smirivanju tenzija bitnu ulogu imao je Vladimir Lay, predsjednik ZAZ 1990.-1994., koji je svojim autoritetom i pomirljivošću uspijeva primiriti strasti. Lay je sociolog, tada je bio magistar, a kasnije doktor znanosti. Godine 1992. počeo je izlaziti časopis »Socijalna ekologija«, kojem je Lay bio član uredništva. Tada i kasnije imao je značajnu ulogu u razvoju ekološkog pokreta, sudjelujući u brojnim aktivnostima, spajajući znanstvenu i aktivističku djelatnost. Kasnije je Dražen Šimleša od studentskih dana do doktorata (radi na institutu »Ivo Pilar« kao i Lay) uspješno spojio aktivizam i znanstvenu karijeru.⁵⁰

Ipak, usprkos tim primjerima i drugim slučajevima kad su eksperti surađivali s aktivistima, ili aktivisti povremeno uskakali ili trajno prelazili u svijet znanosti, u Hrvatskoj je ostala značajna »socijalna distanca« između krugova, koji pripadaju raznim kulturama. Jedan tadašnji komentator piše o neriješenom odnosu između tri aspekta: »prirodoslovne ekološke znanosti, politizacije ekološkog problema i socijalne ekologije koja je intelektualna, teorijska« odnosno tri tipa aktera: »ekologa znanstvenika prirodoslovca, eko-polit freaka i socijalnog teoretičara.«⁵¹ (Vidi o tome odjeljak 2.7.)

U toj krizi i kasnijoj krizi »projektitisa« ZAZ je uspjela održati nužni osjećaj zajedništva. Udruga je nastavila radom, orijentirajući se na konkretne projekte zaštite okoliša i promicanja održivoga razvoja, dok su se neki njeni istaknuti članovi bavili paralelno i drugim javnim djelatnostima (kao znanstvenici, novinari, aktivisti idr.).

2.3. Aktivnost Nikole Viskovića i raspad splitske Zelene akcije

U hrvatskom Saboru, u razdoblju 1990.-1992. Hrvatska je imala »pola« zelenoga zastupnika (i kasnije nikad više), jer je Nikola Visković, profesor na Pravnom fakultetu u Splitu, bio izabran u Sabor u jednoj od izbornih jedinica u Splitu, kao kandidat splitske Zelene akcije, kojeg je podržao i *Savez komunista Hrvatske - stranka demokratskih promjena* (čiji je bio član). Kako su u svim susjednim izbornim jedinicama pobijedili kandidati HDZ-a, može se pretpostaviti da mu je aktivnost u Zelenoj akciji, koja je javnosti bila dobro poznata, donijela nekoliko presudnih postotaka glasova.

Visković je nastupao u Saboru izrazito samostalno, oslanjajući se na svoje veliko pravno znanje. Uporno je inzistirao na proceduri, tražeći da se poštuju postojeći poslovnik Sabora, propisi i demokratske norme. U atmosferi trijumfalizma i revolucionarnog voluntarizma, koji je bio karakterističan za prvo razdoblje vlasti HDZ-a, a zatim u atmosferi nacionalne ugroženosti koju donosi rat, njegove primjedbe,

⁵⁰ Likić, 2010

⁵¹ Glavač, 1994

prijedloge i zahtjeve često su doživljavali kao besmisleni pedanteriju ili izraz žala za starim sustavom i za Jugoslavijom; i to ne samo u vladajućoj stranci, nego često i u samom SKH-SDP.

Izazvao je neku vrstu skandala na konstituirajućoj sjednici novog, višestranačkog Sabora 30. svibnja 1990., kad se nakon programatskog govora Franje Tuđmana o »Deset neposrednih zadaća hrvatskog naroda i države«, popraćenog aklamacijama, izborio za riječ (diskusija nije bila predviđena) i dao primjedbu da je to »nesuvremeni program, koji ignorira ekološku dramu svijeta«. ⁵² Jednako nepredviđeno, tražio je da se raspravlja o predloženom programu mandataru za sastav Vlade, Stjepana Mesića. ⁵³

Već istoga dana se SZH, u izjavi koju je potpisao tajnik Predrag Haramija, »najenergičnije ogradio« od Viskovićevog nastupa. Mnogi su se navodno žalili na njegovu primjedbu »što popovi rade u Saboru«. Na sastanku Izvršnog odbora SZH 9. lipnja, predstavnici nekoliko udruga rekli su da im se ljudi masovno žalili, otkazivali suradnju u proslavi Međunarodnog dana zaštite okoliša 5. lipnja isl. Ankica Luetić iz Zelene akcije Split rekla je »Ja se osobno s Viskovićem ne razumijem jer on ima nihilistički osjećaj prema nacionalnom. Ipak funkcioniramo u okviru ekološkog pokreta. (...) Njegov način, stil, ironija je za mene isto neprihvatljiv, ali stavovi su mu u redu.« Izvršni odbor je na kraju zaključio da je jedino izjava o kleru sporna, a u priopćenju za javnost je rečeno da SZH podržava samo njegove ekološke stavove i da on ne može predstavljati SZH. ⁵⁴ »Čini se da je u ovom neobičnom sporu progovorilo drevno načelo hrvatske politike – ... ali da ostanem nevina.« ⁵⁵ I kasnije su se od njegovih »iritantnih« nastupa ograđivali i splitska Zelena akcija i Savez zelenih Hrvatske, dok mu je ZAZ izrazila potporu.

Kako se ubrzavala politička i državna kriza, koja donosi »diferencijaciju«, pokazalo se da unutar splitske Zelene akcije postoje zastupnici svih mogućih političkih opcija, od Viskovića (doživljavan kao krajnje lijevi), do novinara »Slobodne Dalmacije« Joška Čelana koji je počeo nastupati s tvrdo desne, »državotvorne« političke pozicije. ⁵⁶ Udruga, koja je bila ne-stranačka, nije uspjela naći konsenzus i postati nad-stranačka. Tako je došlo do paralize; u najteže doba 1991. aktivnosti su bile obustavljene i kasnije više nisu obnovljene. ⁵⁷

Godine 1992. Visković nije bio ni kandidat SKH-SDP za Sabor. Kasnije su ga (krajem 1990-ih i u prvoj polovici 2000-ih) povremeno spominjali kao moguću osobu, koja bi svojim ugledom i autoritetom mogla objediniti i voditi politički orijentirane zelene, ali njegovi su se interesi kretali u teorijskom, nepolitičkom smijeru. ⁵⁸

U politici, jedinstven slučaj dogodio se na lokalnim izborima 7. veljače 1993. u Virovitici. Kako je u to doba SKH-SDP bio na najnižoj točki, a druge stranke su još bile slabe, listi HDZ-a za Gradsko vijeće suprotstavila se jedino *Nezavisna lista*, koju su činili članovi *Ekološkog društva Virovitica*, na čelu s Katicom Kovačević, novinarkom na Radio Virovitici. Osvojili su šest od 13 mandata koji su se dodjeljivali proporcionalno. ⁵⁹ Nisu imali osmišljenu ekološkičku ili zelenu platformu; bili su, kao građanski aktivisti, zainteresirani za realizaciju raznih konkretnih zamisli u svome gradu. Troje je kasnije napustilo tu vijećničku grupaciju, a troje je ostalo zajedno do isteka mandata. Godine 1997., već su bile konstituirane razne stranke koje su ponudile svoje liste, pa više nisu nastupili. Ekološko društvo Virovitica je i prije i poslije toga imalo mnogo lokalnih aktivnosti vezanih uz zaštitu okoliša, kulturne baštine isl., marginalno sudjelujući u nacionalnim i globalnim kampanjama. ⁶⁰ (Vidi odjeljak 2.4. o razlici »pomiritelja« i »radikala«, odnosno »lokalista« i »progresista«.)

⁵² Visković, 2000

⁵³ Lovrić, 1990

⁵⁴ Autorove bilješke sa sjednice Izvršnog odbora SZH, 9. lipnja 1990.

⁵⁵ Martinović, 1990.

⁵⁶ U tome se razlikovao od većine članova redakcije »Slobodne Dalmacije«, koja je izrazito iritirala vladajuće. Dobio je otkaz u siječnju 1991., a vratio se nakon smjene redakcije u svibnju 1993. kao pomoćnik glavnog urednika.

⁵⁷ Imajući na umu kroz kakve je sve krize i peripetije Split do danas prošao, mijenjajući razne lokalne vlasti, uz teške devastacije u prostoru, može se reći da je šteta, što neka vrsta kontinuiteta građanskoga aktivizma nije bila očuvana.

⁵⁸ Značajne knjige »Životinja i čovjek« 1996., »Stablo i čovjek« 2001..

⁵⁹ Po izbornom sustavu koji je vrijedio te godine, polovica mandata raspodjeljivala se proporcionalno među listama, a polovina u jednomandatnim izbornim jedinicama. U potonjima nisu istakli kandidate i svih 13 mandata pripalo je HDZ-u.

⁶⁰ Vidi izvještaj o proslavi desetogodišnjice Društva, *Zeleni tjedan*, izv. broj, 20. prosinca 1999.

Drugi neobični slučaj dogodio se u Istri, na lokalnim izborima 1993.. Kandidat *Hrvatske stranke naravnog zakona* mr.sc. Josip Anton Rupnik bio je izabran za zastupnika u Županijsku skupštinu Istarske županije zahvaljujući dogovoru s IDS, koji u toj izbornoj jedinici nije istakao svog kandidata. Uz Rupnika, bio je samo još jedan kandidat, iz HDZ-a, i Rupnik je dobio više od 60% glasova.⁶¹ Rupnik je kasnije istupio iz HSNZ i sudjelovao u osnivanju »Hrvatske stranke zelenih« (vidi odjeljak 3.6).

2.4. Idejni sukobi i rasulo Saveza zelenih Hrvatske

Predsjednica SZH Inge Perko-Šeparović bila je odlučni protivnik organiziranja zelene stranke.⁶² U tome je imala podršku većine. Na Saboru SZH u ožujku 1991., bez prethodne najave i bez glasanja, bilo je proglašeno da su Zelena akcija Zagreb, Zelena akcija Split i Zelena akcija Šibenik (radilo se o tri nezavisne udruge), automatizmom (*ex lege*) prestale biti članice, jer su registrirane kao političke organizacije.⁶³ ZAZ je, nakon osnivanja u siječnju 1990., bila registrirana po tada važećem »Zakonu o udruženjima građana i društvenim organizacijama«, a u svibnju 1990., kad je stupio na snagu »Zakon o političkim organizacijama«, automatski je preregistrirana na osnovu sudjelovanja na izborima. Vodstvo ZAZ toga nije ni bilo svjesno, a u međuvremenu je već bilo odlučilo da će djelovati kao udruga. Izvršni odbor ZAZ je odmah odlučio zatražiti prebacivanje u registar društvenih organizacija, što je i učinjeno.⁶⁴ Na slijedećem Saboru SZH, 16. travnja 1994., ZAZ je ponovo primljena u članstvo (druge dvije »zelene akcije« u međuvremenu su prestale s aktivnostima).

U prešutnom pristanku skoro svih nazočnih svakako je igrao ulogu oprez i prevladavajući konzervativizam većine u SZH, koji su u promijenjenim političkim okolnostima bili nepovjerljivi prema ZAZ, zbog povezanosti s »alternativnim« svjetonazorom, koji je ponovo bio pod sumnjom kao i u prethodnom sustavu, sada sa stajališta dominantne nacionalističke, »državotvorne« ideologije. Perko Šeparović (koja se od dominantne ideologije također distancirala i po uvjerenju bila ekologistkinja) žalila se na »boljševistički« imidž SZH, koji je nastao »zbog nekih istaknutih članova koji su došli iz bivšeg sistema, primjerice dr. Nikola Visković (...) sukob je zapravo bio između naših ekoloških interesa i interesa nekih članica koje su imale političke aspiracije.«⁶⁵ Tadašnji glavni tajnik SZH Predrag Haramija, koji je odlučno istupao protiv ljevičarskog (i navodno pro-jugoslavenskog) političkog angažmana ZAZ, Viskovića i nekoliko drugih pojedinaca i pojedinki, rekao je kasnije: »Nisu to bili sukobi sa samom Zelenom akcijom, već s pojedincima koji su djelovali nepromišljeno i time navukli podozrenje drugih jer su nastojali vezati djelovanje Zelenih uz određeni politički spektar.«⁶⁶

S druge strane, uzroci sukoba su bili dijagnosticirani kao raskol »zelenih radikala« i »ekoloških pomiritelja«, nastavak podjele koja je postojala još u vrijeme priprema za osnivanje i na Osnivačkom saboru SZH. Radikali ulaze u konflikte, čak i ih izazivaju, smatrajući to nužnim. »Gradani, udruženi u borbi za svoj temeljni interes, zdrav i kvalitetni život, dolaze u sukob s interesima privrednika (profit), države (moć) itd. (...) S druge strane »pomiritelji« (koji su očito u većini) po mojem mišljenju još uvijek pate od iluzija vezanih uz »samoupravno dogovaranje i sporazumijevanje« po kojima je dovoljno apelirati na svijest ljudi pa da se problemi riješe.«⁶⁷

Savez je nastavio s određenim aktivnostima, ali nije se uspio snaći u novim, brzo mijenjajućim okolnostima. Sabor SZH nije bio održan tri godine, 1991.-1994., a u tom razdoblju realizirana su samo dva

⁶¹ Vidi bilješku 59 o tadašnjem izbornom sustavu. U glasanju za liste IDS je dobio 72% glasova. Izvještaji o rezultatima dostupni su na www.izbori.hr (pristupljeno 24. rujna 2013). Uspjeh Stranke naravnog zakona (koju su tada u desetinama zemalja osnivali pristaše »Transcendentalne meditacije«. Sljedbenici gurua Mahariši Maheš Jogija) bio je popraćen sarkastičnim komentarom: »IDS je htio pokazati da u Istri svatko može pobijediti HDZ«.

⁶² Perko-Šeparović, 1990p; Perko-Šeparović, 1991

⁶³ Zapisnik..., 1991

⁶⁴ Zelena..., 2000:87

⁶⁵ Perko-Šeparović, 1991

⁶⁶ Marković, 1994.. Dok je Perko-Šeparović bila načelno protiv svih političkih aspiracija, Haramiji, članu Hrvatske seljačke stranke, smetalo je samo ljevičarsko opredjeljenje. Vidi odjeljak 2.5..

⁶⁷ Oštrić, 1991zr; vidi i Oštrić, 1991zp

manja projekta. Način rada ostao je »forumaški«, SZH se nije preoblikovao u učinkovitu koordinaciju novih aktivnosti, u kojima je ključnu ulogu, na ad-hoc osnovi kroz razne projekte, preuzela ZAZ.

Dvoje Nizozemaca, koji su u svibnju 1996. posjetili Hrvatsku da prouče stanje i potrebe ekološkog pokreta, procijenili su da postoje (uz udruge eksperata) dva tipa ekoloških nevladinih organizacija (NVO). Većinu čine »NVO koje su obično osnovane oko 1989/90 ili čak mnogo ranije i čije članstvo su često stariji, lokalno utjecajni ljudi. Te NVO rade na ekološkoj edukaciji i lokalnim temama kao što su zaštita prirode, komunalni otpad i zaštita voda.« S druge strane su »NVO čije članstvo je iz mlađih generacija. Fokusiraju se na ekološko osvješćivanje šire javnosti. Ne rade samo lokalno nego su zainteresirani za globalne ekološke teme i međunarodnu suradnju. Svojim progresivnim djelovanjem žele pridonijeti demokratskom društvu, prijateljskom prema okolišu.«⁶⁸ Smatramo da se ta podjela (nazovimo ih »lokalisti« i »progresisti«) uglavnom slaže s gore navedenom između »pomiritelja« i »radikala«. Potonja grupa je ekološkička, dominantno socijalno-ekološka a nezanemarivo također dubinsko-ekološka (vidi odjeljak 2.5), a prva je šarolikija, spaja razne orijentacije i može se povezati s raznim -izmima. Prvi su nastavili očekivati revitalizaciju SZH, dok su potonji 1998. stvorili novi savez *Zeleni forum* (vidi odjeljak 3.1)

U svibnju 1994. za predsjednika Saveza, koji je ujedno promijenio ime u Hrvatski savez zelenih, bio je izabran Predrag Haramija, ranije glavni tajnik (1991. je podnio ostavku i angažirao se u *Društvu prijatelja prirode »Lijepa naša«*). Iako je istupao protiv političkog angažmana, nekoliko mjeseci kasnije postao je glavni tajnik Hrvatske seljačke stranke.⁶⁹ Iduće godine prešao je u HDZ i na izborima u listopadu 1995. postao zastupnik Gradske skupštine Zagreba.⁷⁰ Nije poznata dalja njegova ekološka aktivnost.

Haramiju je na mjestu predsjednika SZH zamijenio Ratko Profozić, predsjednik udruge *Eko-Rijeka*⁷¹; on uopće nije kontaktirao s članicama. Savez je postojao samo na papiru, nije bilo ni onih minimalnih djelatnosti iz razdoblja 1991.-1994.. »Taj zastoj traje već nekoliko godina (...) Slab rad Saveza ometa druge inicijative da se poboljša suradnja i komunikacija među nevladinim organizacijama.«⁷²

Ekološke udruge počele su se već od 1991. okupljati na povremenim neformalnim »zelenim forumima«, na inicijativu i u organizaciji *Društva za unapređenje kvalitete života*, u okviru obilježavanja Dana planeta Zemlja, 22. travnja. Konačno su ujesen 1998. uspostavile *Zeleni forum* kao trajnu mrežu (vidi odjeljak 3.1), koja djeluje i danas, a SZH je odumro.⁷³

2. 5. Tri tipa ekologizma u hrvatskom ekološkom pokretu

Slaven Ravlić navodi pet tipova ekologizma.⁷⁴ Od njih, unutar ekološkog pokreta u Hrvatskoj 1990-ih godina djelovala su tri tipa odnosno struje: konzervativna, socijalno-ekološka i dubinska. Ekosocijalistička i liberalna orijentacija nisu se pojavljivale.⁷⁵

Predrag Haramija je, prema intervjuu kojeg je dao odmah poslije imenovanja za predsjednika HSZ (svibanj 1994.), bio protiv samostalnog političkog organiziranja u zelene stranke, te nasuprot »određenom političkom spektru« kojeg su zastupali pojedinci iz ZAZ, isticao »spektar vrijednosti koji je 1904. godine

⁶⁸ Verheije & Kosterink, 1996:13

⁶⁹ Prebanić, 1994

⁷⁰ Slučaj je bio bizaran, jer je bio treći na kandidacijskoj listi HSS-a za Gradsku skupštinu, a u jeku izborne kampanje, samo nekoliko dana pred izbore, objavio je da prelazi u HDZ. Lista HSS-a osvojila je tri mandata i Haramija je na osnovu toga postao gradski zastupnik. (Izveštaji dostupni na www.izbori.hr, pristupljeno 24. rujna 2013) HSS se žalio, ali po zakonu sve je bilo ispravno.

⁷¹ Sjedište udruge bilo je u Bakru. Sudjelovali su u akciji za zatvaranje Koksare Bakar zbog zagađivanja okoliša, što je ostvareno 1994..

⁷² Prebanić, 1994

⁷³ U Registru udruga RH i danas (pristupljeno 25. rujna 2013.) postoji registrirana udruga »Hrvatski savez zelenih«, datum upisa 10. studenoga 1998., a kao odgovorna osoba, u svojstvu »likvidator« (?) upisan je Ratko Profozić. Stranka *Zeleni savez* (sjedište u Puli, predsjednik Josip Anton Rupnik) nema s time veze.

⁷⁴ Ravlić, 2003:317-324

⁷⁵ Socijalistička radnička partija, osnovana 1997. na čelu sa Stipe Šuvarom, u svojoj je organizacijskoj šemi predviđala četiri frakcije, među njima i eko-socijalističku. Ali ta zamisao nikad nije realizirana.

Antun Radić uobličio u politički program, a Stjepan Radić praktično provodio – sustav vrijednosti blizak »zelenom pogledu« na svijet – štovanju života, nenasilju, skromnosti, poštenju, zaštiti prirode...«. Rekao je da je politička ideologija braće Radić i danas moderna, te da bi osloncem na tu tradiciju »Hrvatska mogla postati predvodnik novog, organskog, životnog političkog poretka«. Na toj osnovi, HSZ »treba nastojati povezati organizacije različitih pogleda na svijet.«⁷⁶

Takav konzervativno-ekološki pristup, usprkos nejasnoćama, ima potencijala. Bilo bi zanimljivo vidjeti bi li uhvatio korijena, da je Haramija nastavio razvijati tu zamisao.⁷⁷

HSS je kasnije pridavao određenu važnost ekološkoj tematici kroz djelatnosti Ante Čovića i Marijane Petir (vidi odjeljke 3.3. i 3.5), te povremeno marketinški isticao svoju zelenu boju.⁷⁸ Na opću orijentaciju stranke to nije imalo dubljeg utjecaja.⁷⁹ Ponovila se situacija od prije 60-ak godina: »U prvom valu masovne industrijalizacije, od kraja 19. do kraja tridesetih godina 20. stoljeća, jedino je u krugu konzervativnih stranaka i ideologija, osobito seljačkih pokreta i stranaka, moglo biti više razumijevanja za vrijednosti agrarnog, neindustrijskog načina života i njegovih tradicionalnih stilova života koji su u skladu s prirodom i njezinim životnim ritmom. Takvo je razumijevanje završavalo tek u podsjećanju na »prave« temelje i izvorne vrijednosti nacije i nije moglo dobiti nikakav oblik političkog mišljenja, pokreta ili angažmana koji bi prirodu imao u svom središtu.«⁸⁰

Usprkos spomenutim sukobima, nastojanjima *Društva »Lijepa naša«* i određenim konzervativnijim impulsima koji su dolazili iz lokalnih prosvjeda i inicijativa, ekološkom pokretu u Hrvatskoj osnovni ton, iako bez čvrste idejne razrade i fleksibilno prema drugačijim impulsima, tijekom 1990-ih i kasnije nastavila je davati ona struja, koja je došla iz novih društvenih pokreta 1980-ih: ljevičarska, urbana, anti-autoritarna, postmoderna (ne ulazeći ovdje u suptilnije diskusije o tim pojmovima), socijalno-ekološka u navedenom smislu. Nasuprot dominantnoj »državotvornosti«, ovu orijentaciju možemo nazvati »društvenotvornom«.

Neki ekološki aktivisti djelovali su također kao pacifisti (dapače, *Antiratna kampanja Hrvatske* djelovala je u jesen 1991. i u prvoj polovici 1992. u prostorijama ZAZ i tome su neki članovi i članice posvećivali mnogo vremena, što je pridonijelo gore spomenutim tenzijama unutar ZAZ), feministice, borci za ljudska prava idr., u grupaciji civilno-društvenih organizacija koja je u to teško doba preživljavala u sukobu sa sustavom (»civilna scena«; vidi odjeljak 3.6.).

U Hrvatskoj je djelovala i struja dubinske ekologije. Tijekom 1990-ih, a i kasnije, nije bilo sukoba između dubinskih i socijalnih ekologa; naprotiv, usko su surađivali, što je bilo od bitnog značaja za razvoj pokreta. Najvažnija organizacija bilo je *Društvo za unapređenje kvalitete života* (DUKŽ), osnovano 1987.. Okosnica djelatnosti bila je promocija makrobiotike, o kojoj su se predsjednik Zlatko Pejić i neki drugi članovi i članice obrazovali u inozemstvu, u Kushi institutima. »Kad se Društvo trebalo profilirati na osnovu resursa sa kojima je raspolagalo, vidjeli smo da se trebamo orijentirati ka čovjeku, ka individui. Ne da idemo toliko u tzv. političku strategiju zelenih (...) Ideja je vrlo bliska onome što u stručnoj terminologiji nazivamo dubinskom ekologijom.«⁸¹ Pejić je stekao međunarodni ugled i 1993. godine, za organiziranje proslave Dana planeta Zemlja, dobio *Earth Day International Award*, zajedno s Al Goreom, Stingom, Jacquesom Cousteaoum, Robertom Redfordom, Vandana Shivom i drugima.

⁷⁶ Marković, 1994

⁷⁷ Vidi bilješku 70.

⁷⁸ Iz vlastitog iskustva autora: tijekom 1990-ih i početkom 2000-ih u nekoliko navrata, posjećujući razna mjesta kao ekološki aktivist i angažirani novinar, najlakše sam nalazio zajednički jezik s lokalnih HSS-ovcima – lakše nego sa SDP-ovcima, a pogotovo HDZ-ovcima. Haramijino pozivanje na nauk braće Radić (vidi odjeljak 2.5.) nije bilo bez osnova. Postojala je spontana naklonost prema ekologizmu, makar i u konzervativnoj varijanti. To može biti povezano i s ukorijenjenim nepovjerenjem seljaka prema državi (vidi odjeljak 2.6. o »društvenotvornosti« nasuprot »državotvornosti«, te odjeljak 2.11. o zavčajnosti). Vidi i članak »Eko-Hrv. Dubica«, *Zeleni tjedan*, br. 3, 19. rujna 2000..

⁷⁹ Petir će kasnije postati poznata po konzervativnim političkim stajalištima, ali u njenom djelovanju krajem 1990-ih i početkom 2000-ih to nije dolazilo do izražaja.

⁸⁰ Ravlić, 2013:292

⁸¹ Prebanić, 1993:4-5

DUKŽ je vodilo makrobiotski restoran i klub *Nova* u Zagrebu. Postalo je središnje okupljalište *New Age* scene, organizirajući brojne seminare i radionice. Bili su usko povezani s pokretom ekološke poljoprivrede. Imali su značajne međunarodne kontakte sa svim tipovima ekoloških organizacija. Vodili su dohodovne djelatnosti (poduzeće Biovega d.o.o.) i bili uspješni u ostvarivanju suradnje i privlačenju sponzorstva iz privrede (za razliku od ZAZ, koja se nakon epizode spomenute u odjeljku 2.10. oslanjala velikom većinom na donacije).

Pojedinci su sudjelovali paralelno u »dubinskim« i »socijalnim« aktivnostima, shvaćajući ih kao komplementarne. Pejić je koristio i socijalno-ekološku retoriku. Organizacije su često surađivale: u Antiratnoj kampanji, obilježavanju Dana planeta Zemlja, na sastancima Zelenog foruma, kasnije u kampanji protiv GMO. Već od 1990., DUKŽ je, velikim brojem događanja tijekom tjedan dana, organiziralo proslave Dana planeta Zemlja, 22. travnja. U travnju 1994., bili su organizirani paralelno »Zeleni forum« i »Quantum forum«, koji je okupio vjerske i duhovne zajednice.⁸²

Tijekom druge polovice 1990-ih, DUKŽ je postepeno smanjivalo tu vrstu djelatnosti, usmjeravajući se više na dohodovne djelatnosti i na rad unutar posebne »subkulture«, koju je svojim djelovanjem uvelike i oblikovalo. Prijelomnica je možda bila 1996. godina, kad je DUKŽ osmislio, i na *Zelenom forumu* '96 predložio, projekt KRUG-NET, osnivanje *Mreže za razvoj građanskih organizacija*, koja bi organizirala informiranje, savjetovanje, trening, izdavaštvo i godišnje sastanke (ne samo za ekološke organizacije). To nije bilo dočekano s osobitim oduševljenjem nazočnih udruga. S druge strane, Zelena akcija je osmislila projekt suradnje »Aksijska koalicija«, ostvarivala širu suradnju kroz kampanju S.O.S. za Velebit i druge akcije, te je pridobila povjerenje drugih udruga i donatora (vidi odjeljak 3.1).

2.6. Sumnjičavost države prema ekologiji i društvenotvornosti

Nova vladajuća stranka imala je još manje razumijevanja za problematiku okoliša i održivoga razvoja nego prethodna; te se ideje nisu uklapale u »državotvorni« svjetonazor i strategiju. U novoj organizaciji Vlade, zaštita okoliša dodana je u resor graditeljstva, gdje je naravno bila marginalizirana, iako treba reći da se grupa ljudi, tada i kasnije u *Državnoj upravi za zaštitu prirode i okoliša*, pošteno trudila.

Krajem 1990., u Zagrebu je bila organizirana pripremna rasprava o *Zakonu o zaštiti okoliša*. Okupio se reprezentativni skup predstavnika institucija, struke i udruga.⁸³ Svi su prisutni smatrali da je nužno brzo donijeti Zakon o zaštiti okoliša i osnovati posebno Ministarstvo zaštite okoliša, jer je graditeljstvo jedno od ključnih djelatnosti koja okoliš koristi i devastira. Iznesen je i većinski podržan prijedlog da se osnuje posebni *Fond za zaštitu okoliša*, u koji bi se izdvajala namjenska sredstva iz dijela poreza na benzin i drugih izvora.⁸⁴

Na sve to, prisutni ministar financija Marijan Hanžeković (stariji) kratko je odgovorio: neće biti Ministarstva zaštite okoliša, jer ionako imamo već previše ministarstava; neće biti Fonda za zaštitu okoliša: sva će sredstva ići u proračun i odatle se raspoređivati. Nakon toga je otišao na drugi sastanak. Prisutni eksperti i aktivisti bili su kao pokisli. Bilo je očito da njihove ideje u »višim krugovima« neće biti

⁸² Jambor, 1994č

⁸³ U to se doba također radilo na donošenju novoga Ustava, uz otvorenu javnu raspravu i široko sudjelovanje javnosti. U javnosti je dominiralo ozračje optimizma i entuzijazma, što se i na ovom skupu moglo osjetiti. Vjerovalo se, da će hrvatsko društvo, a ne samo novoizabrani državni vrh, iskoristiti priliku za deblokadu društvenih potencijala, koju stari sustav tijekom 1980-ih nije uspio postići (djelatnosti koje smo nazvali društvenotvornim). Postojala je nada da će pobuna Srba u Kninu i sukob sa Srbijom i vrhom JNA biti mirno razriješeni.

Vrh HDZ, fiksiran na državotvornost, imao je drugačije ideje. Autoru je u neugodnom sjećanju ostala lakonska primjedba Vladimira Šeksa na jednoj tribini u Kulturno-informativnom centru (KIC) u Zagrebu u to doba, da su javne rasprave »socijalistička izmišljotina«, tj. da je aktualna javna rasprava o novom Ustavu samo gnjavaža, još formalno potrebna kao preostatak bivšeg sustava. (Vidi i odjeljak 4.3. o odnosu predstavničke i participativne demokracije.) Šeks je 1980-ih bio značajni civilno-društveni akter, kao odvjetnik koji je branio političke osuđenike (i sam bio suđen) i kao voditelj Zagrebačke grupe Jugoslavenskog helsinškog komiteta za ljudska prava.

⁸⁴ Perko-Šeparović, 1990z

uvažavane i da se mogu samo jadati jedni drugima – otprilike isto kao i ranije u tijelima Socijalističkog saveza radnog naroda i na drugim beskorisnim sastančenjima.⁸⁵

Zakon o zaštiti okoliša bio je donesen tek 1994.⁸⁶ Iste godine osnovana je *Državna uprava za zaštitu okoliša*, a 1997. u njen djelokrug biva prenesena i zaštita prirodne baštine pa postaje *Državna uprava za zaštitu okoliša i prirode*. Time je odvojena od graditeljstva, ali su okoliš i priroda ostale bez svog, makar i formalnog, predstavnika na sjednicama Vlade. U diskursu vladajućih, zaštita okoliša i prirodne baštine ostale su samo zgodne prigodničarske parole, koje se nisu doživljavale kao nešto što stvarno treba uzeti u obzir kad se odlučuje o ozbiljnim »državotvornim« i »gospodarskim« pitanjima. Zato ni gore spomenuta konzervativna ekološka struja nije imala prostora da se jasnije artikulira i nametne.

Država (zakonodavna vlast, izvršna vlast, uprava) vrlo sporo i s otporima prihvaća sve inicijative »odozdo«, koje se ne uklapaju u opću »državotvornu« shemu. To pokazuje i kasno donošenje Zakona o obnovi (1996.), Zakona o udrugama (1997.), Zakona o ekološkoj poljoprivrednoj proizvodnji (2001.).

U javnosti, ekologisti i zeleni bili su izloženi ideološkim sumnjičenjima. Možda nije bilo slučajno da je u jednom poznatom govoru predsjednik Franjo Tuđman među »vragovima raznih boja« spomenuo i zelene.⁸⁷

Odnos zelenoga i crvenoga bio je povremena tema ideoloških razmatranja, jednako kao 1980-ih – naravno, s obrnutim vrednovanjem.⁸⁸ Navod da će »u pojedinim zemljama zaštita okoliša biti važnija od vlastitog suvereniteta« bio je dočekan zgražanjem stručnjakinje koja se profesionalno bavila zaštitom okoliša: »Drago mi je što nam je suverenitet ipak ispred zaštite okoliša. Vjerujem da tako misle i zeleni i crveni i bezbojni.«⁸⁹

S eksplicitnom namjerom da se suprotstavi »zelenima«, koji uvoze strane ideje i ideologije, bilo je osnovano *Društvo prijatelja prirode »Lijepa naša«*. Ono je »nastalo kao reakcija nekih jačih Hrvata i katolika na nekakav naš [tj. SZH, op. Z.O.] »boljševizam«⁹⁰. Promoviralo je domoljubne i eko-konzervativne vrednote. »Programska deklaracija govori o zaštiti prirode i okoliša prvenstveno u nacionalnim kategorijama, nasuprot univerzalnim kategorijama u programu SZH. Univerzalnost se unosi pomoću vjerskih (kršćanskih) kategorija.«⁹¹ Osnivalo je ogranke i najavljivalo zamašne akcije; ostvarilo je daleko manje. Razni ogranci bili su aktivni na »lokalistički« način, surađujući s drugim udrugama. Iskakao je ogranak u Kaštelima, izrazito aktivan, ne bježeći u praksi od konflikata i »zelenog radikalizma«.⁹²

Društvo je dobivalo podršku iz vladajuće stranke i raznih struktura državne i lokalne vlasti. Na njegovom čelu bio je Ante Kutle, koji je prvo bio HDZ-ov zastupnik u Saboru i predsjednik Odbora za zaštitu okoliša, a kasnije ravnatelj Državne uprave za zaštitu prirode i okoliša. Cijela zamisao je podsjećala na nekadašnju *Sekciju za zaštitu okoline Republičke konferencije Socijalističkog saveza radnih ljudi SR Hrvatske*. Nasuprot »zelenim radikalima« (vidi odjeljak 2.4.) koji artikuliraju i izazivaju konflikte, u »organskoj« koncepciji države i društva za konflikte nema mjesta; »nacionalni interes« je homogena kategorija i određuje ga državni vrh, na načelu »demokratskog centralizma«, uz potpuno podređivanje društva »državotvornom« interesu. Sve što iz toga iskače lako je moglo biti etiketirano kao »ostatak starog sustava«, prujugoslavensko, antihrvatsko isl..⁹³

⁸⁵ Oštrić, 1993

⁸⁶ NN 82/94

⁸⁷ »Nećemo dopustiti onima koji se vežu i sa crnim vragom protiv hrvatske slobode i hrvatske nezavisnosti, ne samo sa crnim, nego i zelenim i žutim vragovima.« Govor 23. studenoga 1996. na aerodromu Pleso, nakon povratska iz SAD. Vjerojatno je ipak mislio na muslimane, ili ga je naprosto zanjela retorika.

⁸⁸ Npr. Martinović, 1990 i Čatić, 1995

⁸⁹ Švob, 1995

⁹⁰ Perko-Šeparović, 1991

⁹¹ Oštrić, 1992:97

⁹² Od 2001. registriran kao samostalna udruga »Lijepa naša Kaštela«. Vidi Registar udruga RH, <http://www.uprava.hr/default.aspx?id=666> (pristupljeno 22. rujna 2013.).

⁹³ Društvo je prestalo s radom i raspušteno početkom 2000-ih.

2.7. Nepovjerenje između aktivista i eksperata

Ekološki aktivisti, koji su po obrazovanju pretežno bili iz područja drhštvenih i humanističkih znanosti, nisu uspijevali uspostaviti stalni kontakt i suradnju sa stručnjacima i znanstvenicima (koristim kao zajednički naziv »eksperti«) prirodoslovnih i tehničkih smijerova.⁹⁴ Kod osnivanja Saveza zelenih Hrvatske, skoro svi predstavnici ekspertskih društava, iako su sudjelovali u pripremnom procesu, odustali su od ulaska u Savez.⁹⁵ Jedino je Sekcija za ekološko inženjerstvo Saveza kemičara i tehnologa Hrvatske ušla u članstvo i sudjelovala na Zelenim forumima⁹⁶, ali je ta sekcija ubrzo bila ukinuta.⁹⁷

Krajem 1990. i početkom 1991. godine, ZAZ je, naporima Zorana Oštrića, ostvarila značajnu suradnju s ekspertima ali i gospodarstvenicima na strateškim pitanjima energetike. Znanstveno savjetovanje »Energija, ekologija, razvoj«, održano 15. studenoga 1990., bilo je u cjelini financirano sponzorskim ugovorima. Sudjelovalo je pedesetak sudionika i održano 14 znanstvenih i stručnih izlaganja energetičara, informatičara, ekonomista, sociologa i politologa iz Hrvatske, Srbije i Slovenije na teme »Entropija, energija, razvoj«, »Planiranje energetskog razvoja« i »Prilozi za energetsku strategiju Hrvatske«. Nažalost, ponestalo je sredstava za tiskanje zbornika.⁹⁸

U siječnju 1991. Ministarstvo energetike i industrije RH⁹⁹ izradilo je »Program razvitka hrvatske energetike i industrije«. Na ovaj materijal zajedničkim su opsežnim »Kritičkim osvrtom« 11. veljače 1991. odgovorili ZAZ, Društvo energetičara Zagreb i Poslovna zajednica za energetiku »Energopool«. Ukazano je na velike razlike u projekcijama u odnosu na ono što je u to doba predviđala i planirala Europska Zajednica. Udruženje energetike Privredne komore Hrvatske zaključilo je 19. veljače 1991. da je »Kritički osvrt koristan doprinos razrješavanju mnogobrojnih pitanja i dilema energetskog razvoja Republike Hrvatske, te mnoge njegove korisne primjedbe, sugestije i prijedloge treba uzeti u obzir prilikom izrade konkretnih planova i programa«.¹⁰⁰

Ovakva vrsta aktivnosti, usmjerena na direktno sudjelovanje u odlučivanju na nivou državnih strategija i politika, uz suradnju ekologista s ekspertima i poslovnjacima, ostala je bez nastavka. U brošuri »Zelena akcija : Prvih deset godina« iz 2000. g. se ne spominje. Naravno, ratne operacije tijekom 1991. učinile su diskusiji o energetskog strategiji apstraktnom, ali je ona obnovljena od 1996.. ZA i druge udruge, u to doba intenzivno aktivne u kampanji protiv termoelektrana na ugljen, u tim raspravama slabo su sudjelovale. U promociji energetske alternative ostajale su na nivou načela i simboličkih projekata. Ta se manjkavost osjećala i kasnije (vidi odjeljak 4.5).

Uzajamno nerazumjevanje i nepovjerenje eksperata i aktivista ostalo je dominantno i u drugim područjima. Fedor Valić, predsjednik *Hrvatskog udruženja za zaštitu zraka*, žalio se na »pseudoekologe« koji »nameću neznanstvene zaključke o ekološkim opasnostima koje nisu dokazane«¹⁰¹. *Društvo plastičara i gumaraca* žalilo se na neke akcije nevladinih organizacija »koje svojom nestručnošću i isključivošću nepotrebno i neutemeljeno uznemiruju javnost«.¹⁰² Suočeni sa strahovima laika i kritikama aktivista, možda i pretjeranim, eksperti su ih obično proglašavali potpuno neosnovanim, iracionalnim, rezultatom ideološkog sljepila (vidi odjeljak 1.1. o pisanju Igora Čatića) ili manipulacija političara i pseudoznanstvenika. Izuzetak je bio Franjo Plavšić, ravnatelj *Hrvatskog zavoda za toksikologiju*, koji je za strahove laika i radikalnost aktivista imao razumijevanja i često javno nastupao nastojeći ostvariti dijalog.

⁹⁴ vidi bilješku 23.

⁹⁵ Oštrić, 1992:97

⁹⁶ Zapisnik..., 1992; žalili su se da ih druge udruge ne kontaktiraju.

⁹⁷ Zapisnik..., 1994

⁹⁸ Referati su bili fotokopirani u stotinjak primjeraka, te osim što su ih dobili sudionici skupa poslani su na razne adrese. Sada skenirano i dostupno na Internetu (vidi bilješku 2).

⁹⁹ Ministar je bio prof.dr.sc. Božo Udovičić, koji je kako 1980-ih tako i 2000-ih nastupao kao tehnologički anti-ekolog, uz formalnu brigu za zaštitu okoliša, što međutim ne smije ugroziti ekonomski interes i rast. Karakterističan je naslov njegove knjige »Neodrživost održivog razvoja«.

¹⁰⁰ »Kritički osvrt« i dopisi dostupni na Internetu (vidi bilješku 2).

¹⁰¹ Intervju Vjesniku, 29. prosinca 1997.

¹⁰² Mažuran, 1998

Nadovezujući se na razmatranja o osnovnim pojmovima u odjeljku 1.1, možemo primijetiti da je razlika između znanstvenika i ideologa (razmatranja o onome što jest i o onome što treba biti odnosno činiti) povezana i s razlikom između eksperata i aktivista: prvi nastoji shvatiti ono što jest, drugi to želi promijeniti. Postoje različiti psihološki motivi, mentaliteti, diskursi (diskurs sustava i diskurs pokreta). Istina je da aktivisti nerijetko ulijeću u akciju nepromišljeno, nastupaju emotivno, pretjeruju, promaše metu; ali često objelodanjuju stvarne probleme. Iskusne udruge aktivista u svijetu svestrano promišljaju i pripremaju svoje akcije, uz sudjelovanje eksperata.

Eksperti se često ponašaju kao da se čovječanstvo dijeli na dva nejednaka dijela: eksperte, koji posjeduju znanje i zato trebaju odlučivati, i neuku masu. Ali kad se radi o složenijim društvenim problemima, različiti eksperti mogu imati vrlo različite uvide, koje treba usklađivati, a to je politički proces; osim toga, van svojeg područja kompetencije, mogu slijediti vrlo različite svjetonazore/filozofije/ideologije (vidi npr. odjeljak 3.3. o sukobu oko GMO). Svatko je ekspert samo za neko usko područje, a van toga je laik; u prosjeku – svi smo laici. Čest je problem da se sudionik u diskusijama poziva na svoje ekspertsko znanje, a zapravo govori o stvarima koje su daleko od njegovog područja kompetencije (npr. energetičar sudi o ekonomičnosti izvora energije).

Eksperti se također lako vrijeđaju na zamjerku da su upleteni u mreže poslovnih i političkih interesa, tvrdeći da su nepristrasno zainteresirani za istinu; ali situacija je neizbježna: oni moraju zaraditi svoje plaće kod nekog poslodavca (što ne znači da su direktno korumpirani), dok aktivisti imaju druge motive, iako se ponekad i oni u takve mreže mogu uplesti. (S vremenom se mogu pojaviti problemi da dio nekadašnjih aktivista postaju profesionalci u NVO-ima, pa imaju posebne interese. To je marginalno u Hrvatskoj tijekom 1990-ih, ali značajno u »trećem sektoru« 2000-ih; vidi odjeljak 4.1.). Mogu se naravno pojaviti i lažni aktivisti, kao i lažni eksperti.

2.8. Međunarodni kontakti i aktivnosti ZAZ

Snažan razvoj međunarodnih kontakata i suradnje bio je ključan za izrastanje ZAZ u čvorišnu organizaciju ekološkog pokreta u Hrvatskoj. Jedan od bitnih elemenata bilo je financiranje, u doba kad su domaći izvori bili oskudni. Već 1991. godine počinje financiranje niza aktivnosti do Regionalnog centra za okoliš (*Regional Environmental Centre, REC*) u Budimpešti. Kao donatori pojedinih projekata i aktivnosti javljale su se i Zaklada *Otvoreno društvo*, međunarodna mreža NVO-a *Greenway*, nizozemsko Ministarstvo okoliša idr.. Donacije su u zemlji dobivene od gradske uprave Zagreba, a ostvarena su i neka sponzorstva.

Novac je bitan za kontinuirano djelovanje bilo koje organizacije. Pokazao se pogrešnim idealistički stav predsjednice SZH Inge Perko Šeparović: »Predstavljali smo se vani. Tražili smo važne informacije. Nismo tražili novac. (...) Neki izmire ideale i novac, ali sa posljedicama za moral organizacije kojoj pripadaju. Plediram da rasčistimo. Mogu surađivati oni koji stvarno misle na budućnost Hrvatske i svoje djece. Tko ima druge želje, neka potraži drugu organizaciju.«¹⁰³

Međunarodna suradnja nije se ograničila samo na primanje donacija. ZAZ i njeni istaknuti članovi i članice sudjeluju u niz međunarodnih aktivnosti i preuzimaju važne uloge u međunarodnim organizacijama. Nisu naprosto preuzimali znanja, nego i ravnopravno sudjelovali.

Krajem 1990., u Danskoj je osnovano međunarodno *Udruženje ljudi sa sjevera za okoliš i razvoj ANPED*, udruživanjem aktivista iz ekoloških, mirovnih, solidarnosnih i ženskih grupa. Među osnivačima i osnivačicama je bila i Vesna Teršelič, članica Upravnog odbora Zelene akcije, koja je već ranije bila uspostavila brojne međunarodne kontakte.

Toni Vidan je krajem 1980-ih i početkom 1990-ih sudjelovao na nekoliko tečajeva i konferencija o obnovljivim izvorima energije, naročito u Danskoj koja je bila svjetski lider u korištenju energije vjetra i biomase. Kao voditelj energetske sekcije Zelene akcije, g. 1993. postao je koordinator za srednju i istočnu Europu *Climate Action Network (CAN)*, globalne mreže nevladinih organizacija osnovane za koordinaci-

¹⁰³ Bilješke autora sa Zelenog foruma 1992..

ju njihovog sudjelovanja u globalnim pregovorima o zaštiti klime u Ujedinjenim narodima (koji su doveli do Kjotskog protokola, 1997), sudjelovao je u pregovorima o radu programa UN Global Environmental Facility (GEF) i drugim međunarodnim aktivnostima.¹⁰⁴ Energetska sekcija kasnije postaje i glavni koordinacijski centar za područje Hrvatske međunarodnog projekta GREENTIE, kojeg vode Međunarodna agencija za energetiku (*International Energy Agency*, IEA) i OECD.¹⁰⁵

Vladimir Lay je 1995. izabran za člana Upravnog odbora mreže *European Eco Forum*, koja je sudjelovala u važnom međunarodnom procesu »Okoliš za Europu« 1991.-1998., koji je između ostaloga rezultirao donošenjem *Konvencije o pristupu informacijama, sudjelovanju javnosti u odlučivanju i pristupu pravosuđu u pitanjima okoliša* (Aarhuška konvencija). »Hrvatske su nevladine organizacije u tom procesu zastupljene bolje nego hrvatska Vlada. Na spomenutoj konferenciji Hrvatska s Vladine strane neće biti adekvatno zastupljena, jer je jedina evropska zemlja koja nema ministarstvo za zaštitu okoliša.«¹⁰⁶

U okviru ovog procesa, lipnja 1995. je u Grožnjanu u organizacije ZA održan *Strateški skup građanskih organizacija za okoliš*, uz sudjelovanje pedesetak predstavnika iz cijele Europe. Sastanak je održan u sklopu priprema za treću *Ministarsku konferenciju europskih zemalja o okolišu*, koja se održavala u Sofiji u listopadu iste godine. Bio je izvanredan uspjeh organizirati tako značajan skup u tada još ratnoj Hrvatskoj; europski mediji obilato su izvještavali o operaciji »Bljesak« i raketiranju Zagreba početkom svibnja, pa se počelo razmišljati da se mjesto održavanja premjesti. Stvar je riješena kompromisom, tako što su gosti koji su dolazili avionima umjesto na Pleso slijetali na Brnik, a odavde je njihov prijevoz do Grožnjana organiziralo *Slovensko ekološko gibanje*. Sastanak je, usprkoj kiši koja je padala sva tri dana, bio vrlo uspješan. Mediji, koji kao i vlast nisu razumjeli značaj toga skupa, slabo su ga popratili.¹⁰⁷

Bili su uspostavljeni kontakti s predstavnicima zelenih stranaka u Europi, koji su bili zainteresirani i zabrinuti za situaciju u Jugoslaviji. Vladimir Lay zapisao je, sjećajući se tih vremena, o tim kontaktima i djelatnostima: »Za to je trebalo znati engleski, biti stručan i politički spretan, a u teškim godinama znati svoju zemlju (koja poslije početka rata s Muslimanima u Bosni više nije bila uopće popularna) patriotski, ali alternativno zastupati. (...) Međunarodni kontakti donijeli su Zelenoj akciji na europskom tržištu ekoloških ideja i novca stručnu pomoć, novčanu potporu za neke projekte, osobna dragocjena poznanstva, prilike za nova putovanja i veliko iskustvo.«¹⁰⁸

O potrebi »političke spretnosti« svjedoči podatak da je potencijalni izdavač knjige »Obzori opstanaka« na engleski 1993. knjigu proglasio »nacionalističkom«, za što se u tekstu uistinu ne može naći uporište.¹⁰⁹ U svibnju 1991., Vladimir Lay i Nikola Visković sudjelovali su na jednom sastanku o situaciji u Jugoslaviji, održanom u Strasbourgu u organizaciji *Zelene grupe u Europskom parlamentu*. Nasuprot radikalno suprotnim stavovima predstavnika Slovenije (Leo Šešerko iz Zelenih Slovenije, potpredsjednik Vlade) i Srbije (Dragan Jovanović iz marginalne Zelene stranke), djelovali su pomirljivo, što je bilo u skladu s tadašnjim zvaničnim stavom Hrvatske.¹¹⁰ 15. rujna iste godine, u sasvim drugačijim okolnostima, Zoran Oštrić je, zajedno s predstavnikom Zelenih Slovenije Andrejom Klemencom, sudjelovao na kongresu zelenih Italije (*Federazione dei Verdi*), koji se održavao u Portorožu. Nakon njihovih izlaganja i poduljeg ispitivanja, Kongres je odlučio podržati osamostaljenje Slovenije i Hrvatske (stranka je imala zastupnike u talijanskom i u Europskom parlamentu).¹¹¹

Trebalo je savladati, osim engleskoga, tipizirani i formalizirani (»birokratski«) jezik potreban da se na tom »tržištu« snađe. Već na sastanku Izvršnog odbora Zelene akcije 23. svibnja 1990. Vesna Teršelič, koja

¹⁰⁴ Rudež, 1994.; Zelena, 2000:49

¹⁰⁵ Glasilo..., 1997:2

¹⁰⁶ Oštrić, 1995

¹⁰⁷ Marković, 1996:5

¹⁰⁸ Zelena..., 2000:89

¹⁰⁹ Zelena..., 2000:71

¹¹⁰ Oštrić, 1991ze

¹¹¹ Prema bilješkama i sjećanju autora. To nije bilo jednostavno postići, jer su ljevičarski usmjereni zeleni imali jake simpatije prema federativnoj, samoupravno-socijalističkoj Jugoslaviji. U to vrijeme u Hrvatskoj je u tijeku bila »bitka za kasarne«. Moje očito zadovoljstvo zbog vijesti na TV da se jedna kasarna JNA predala, izazvalo je interes i diskusiju s grupom delegata Kongresa, u pauzi dok smo čekali na plenarnu raspravu.

sudjelovala na mnogim međunarodnim sastancima, navela je: »Zapad napeto osluškuje što treba istočnoj Evropi. Traži nove modele da ulaganja postanu ekonomski i ekološki efikasna. Dosad je Istočna Evropa bila vreća bez dna jer nevladine organizacije nisu znale što se radi s tim parama.«¹¹² »Naravno, svaka se škola plaća, pa tako i učenje zapadnjačkog pragmatizma, bez kojega nema uspješnog *ngo menadžera* »tamo«, a vrlo skoro ga neće biti niti ovdje.«¹¹³

2.9. Opasnost od »projektitisa« i njeno prevladavanje

Kao rezultat navedenih međunarodnih kontakata i aktivnosti, u ZAZ je krajem 1993. bilo u tijeku sedam većih projekata.¹¹⁴ Zbog neiskustva u organizaciji, fokusiranost na projekte (koji su se odigravali paralelno i bez dovoljne koordinacije, tako da svaki voditelj autonomno vodi svoj projekt) dovela je do konfuzije i tenzija. Pojavio se termin »projektitis« (također i »projektokracija«), za pojavu koja u to doba pogađa i druge nevladine organizacije, čiji su aktivisti »u hodu« učili što je to projekt, što su donatori, kako treba pisati projektne prijedloge i izvještaje i voditi knjigovodstvo. Razmišljalo se o tome da se Upravni odbor ZAZ ukine i zamijeni koordinacijom voditelja projekata, pa i o dijeljenju ZAZ na nekoliko manjih udruga, specijaliziranih za jedan tip aktivnosti; tako je 1995. osnovan *Hrvatski centar »Znanje za okoliš«*, specijaliziran za edukaciju, kojem je predsjednik Vladimir Lay, raniji predsjednik Zelene akcije, koji je ipak istovremeno ostao član Izvršnog odbora ZAZ i aktivan na nekim projektima.

Problem projektinoga financiranja je nestalnost: kad projekt istekne, uvijek treba pisati novi, a u projekte je teško uklopiti financiranje infrastrukturnih potreba za održavanje kontinuiteta postojanja organizacije.

Zbog koncentracije na projekte i odnose s donatorima, bivaju donekle potisnute akcije usmjerene ka široj javnosti i kontakti s građanima. To su krize i iskušenja, koje su i mnoge druge nevladine organizacije u svijetu pretrpjele: razdoblje »adoloscencije«, kad početni zanos više nije dovoljan.¹¹⁵

Najteža kriza je bila postepeno prevladana sredinom 1990-ih. Sređeno je knjigovodstvo i usklađeni odnosi između projekata i organizacije kao cjeline, smirene tenzije i organizirane neke akcije, koje privlače veliku pažnju javnosti (osobito protiv sječe stabala na Cvjetnom trgu 1995., vidi odjeljak 2.12.). Dalja stabilizacija organizacije uz ekspanziju djelatnosti dogodila se u razdoblju 1996.-1999..

Jedna od vitalno značajnih djelatnosti ZA u to doba bio je »Zeleni telefon«; zato je bilo značajno što se odustalo od ideje da se izdvoji u posebnu udrugu. Ta je zamisao bila razvijena još 1989. (kad ju je prihvatila *Gradska konferencija Saveza socijalističke omladine Zagreb*). Ideja je da se široko propagira jedan broj telefona, na kojem će dežurati aktivisti i na koji građani mogu dojavljivati o raznim problemima okoliša i davati prijedloge. Dežurni na telefonu imaju zadatak prenijeti informaciju nadležnim institucijama, ako je potrebno i medijima, te urgirati i lobirati, a također prenositi informaciju drugim dijelovima Zelene akcije, tako da se mogu okupiti grupe aktivista i ako je potrebno pokrenuti akciju.

Projekt je isprva trebao biti realiziran ujesen 1991., ali je to naravno usred rata i uzbuna bilo besmisleno. Zeleni telefon počeo je raditi u rujnu 1992. te je ubrzo dobro primljen u javnosti, uz mnogo javljanja građana i dobru popraćenost u medijima. U doba krize »projektitisa« ta je stalna veza s građanima bila bitni resurs, koji je udrugu »napajao silnicama za djelovanje te za prve male akcije«.¹¹⁶

2.10. Osiguranje trajnijih izvora financiranja

U veljači 1996. predsjednik Zelene akcije postao je Toni Vidan. U vrijeme njegovog predsjednikovanja (do 2002.) Zelena akcija uspjela je ostvariti stabilnije, dugoročne izvore financiranja, ne oviseći

¹¹² Prema autorovim bilješkama sa sastanka.

¹¹³ Grožnjansko..., 1996:8

¹¹⁴ Zelena..., 2000:88

¹¹⁵ Oštrić, 1994za

¹¹⁶ Zelena..., 2000...:88

više samo o pojedinim projektima. Pokazalo se nužnim dalje graditi veze s međunarodnim donatorima, pretvarajući ih u trajnu suradnju i dugoročno programsko i institucionalno, a ne samo projektno financiranje. Bitan je bio višegodišnji projekt »Akcijaska koalicija« o kojem se pregovaralo 1997.-1999., u kojem uz Zelenu akciju sudjeluje niz drugih udruga, koji je financirao Program Ministarstva vanjskih poslova Nizozemske MATRA, u suradnji sa zakladom *Milieucontact*.¹¹⁷

Jedan pokušaj osiguranja trajnijeg izvora sredstava kroz vlastite djelatnosti, koje bi omogućile obrtnje novca i stvaranje viška, vodio je Zoran Oštrić 1994.-1995.. Iz jednog projekta bila su dobivena inicijalna sredstva. Zamisao je bila da se to poveže sa snažnom kampanjom privlačenja velikog broja malih donacija od građana, na način kako to rade mnoge organizacije u naprednijim zemljama (*Greenpeace*, *Amnesty International*). Na taj način ostvaruje se nezavisnost od institucionalnih donatora, iako naravno i oni mogu ostati znatan izvor sredstava.¹¹⁸ To se pokazalo iluzornim zbog loše ekonomske situacije u zemlji i nenaviklosti javnosti na takvu vrstu kampanja, ali i zbog potpunog nesnalaženja u vođenju poslovnog projekta.¹¹⁹ S boljim menadžmentom moglo je možda uspjeti, tada ili godinama kasnije, ali ljudi s takvim vještinama rijetko žele raditi za »mrvice« u udrugama.

Razvijajući stabilne, dugoročne odnose s donatorima, mogu se s jednim ili nekoliko ugovora ostvariti mnogo veća sredstva. Kako se tu nije radilo o zaokretu, nego daljoj gradnji na već postignutom, taj je put bio logičniji. Pod Vidanovim vodstvom postignut je uspjeh, te je takav tip odnosa i danas osnov djelovanja Zelene akcije i niza drugih ekoloških udruga (vidi odjeljak 3.1.), kao i drugih udruga koje se bave općedruštvenim pitanjima (»civilna scena«).

Društvo za unapređenje kvalitete života bilo je uspješno u organizaciji vlastitih dohodovnih djelatnosti (makrobiotički restoran, tečajevi idr.) i privlačenju sponzora iz privrede. Ali njihova djelatnost kao pokreta opada tijekom druge polovice 1990-ih (vidi odjeljke 2.5. i 3.1.).

2.11. Ukorijenjenost u zavičaj i regionalni razvoj

Usprkos ratnoj situaciji, kako je život išao svojim tijekom (uz problematičke procese »pretvorbe vlasništva«, osionosti političkih vlasti, nedostatka »pravne države« isl.), lokalne građanske inicijative, prosvjedujući protiv devastacije okoliša i pokušavajući artikulirati razvojne alternative, javljale su se u područjima nezahvaćenim ratom. Tada, a i kasnije, te su vizije, koncepcije i strategije uglavnom ostajale marginalne, zbog centralističke usmjerenosti koja dominira među političarima, ali i usmjerenosti na formalne strukture državne vlasti i interese velikih kompanija, a ne uvažavanje prirodnih uvjeta i regionalnih osobitosti.

U lipnju 1993, u Nacionalnom parku Risnjak bilo je održano stručno-znanstveno savjetovanje »Eko usmjereni razvoj : Model četiri generacije«,¹²⁰ pod pokroviteljstvom četiri ministarstva, Hrvatske gospodarske komore i Županijske skupštine Primorsko-goranske županije. Brojni stručnjaci svestrano su prikazali ekonomske, ekološke, kulturne, obrazovne idr. sastavnice mogućeg ekološki usmjerenog, socijalno i gospodarski održivog razvoja regije. Ključnu ulogu kao inicijator imao je Drago Muvrin, koji je promovirao koncept »domaćinstvo četiri generacije«, koje je »prebivalište i obiteljska socijalna grupa, ukorijenjena u tlo zavičaja« te »eko susjedstvo, kao urbano-ruralno naselje sinonim za uvjetno samodostatnu, o prirodnom okolišu ovisnu skupinu domaćinstava koja se međusobno opslužuju i nadopunjuju«. ¹²¹

U tom kontekstu je i projekt »Obnova tradicijskog obiteljskog gospodarstva«, kojeg je u okviru Hrvatskog centra »Znanje za okoliš« vodila Božica Papeš-Mokoš,¹²² ona je i kasnije vodila slične projekte.

Aktivnosti lokalnoga stanovništva obično su ovisile o nekolicini entuzijasta, koji su uspijevali mobilizirati lokalnu, ali i širu potporu. Zelena akcija je u razdoblju 1993.-1997., u suradnji s pojedincima i

¹¹⁷ Zelena..., 2000:48, 90-91

¹¹⁸ Oštrić, 1994d; Oštrić, 1994za

¹¹⁹ Zelena..., 2000:90

¹²⁰ Eko-usmjereni..., 1993

¹²¹ Eko-usmjereni..., str. 31

¹²² Završni..., 1996

udrugama van Zagreba, objavila nekoliko zbornika posvećenih ekološkim problemima i perspektivama razvoja nekoliko regija. U Gorskom Kotaru se upozoravalo na umiranje šuma¹²³, tražila zaštita kanjona Kamačnik¹²⁴, upozoravalo da je hidroelektrana na rijeci Čabranki izgrađena bez dozvole i ne poštuje ekološki minimum protoka.¹²⁵ Entuzijasti iz Gorskog Kotara, prosvjedujući protiv planirane trase autoputa Zagreb-Rijeka preko kanjona Kamačnik, organizirali su prosvjedno pješaćenje od Rijeke do Zagreba.¹²⁶

Gornja Podravina ima dobro razvijenu poljoprivredu i napredna sela, zemljište kultivirano dugogodišnjim naporima kroz XIX. i XX. stoljeće, a također i urbanu tradiciju, ostvarujući tako dobar spoj »ukorijenjenosti u tlo zavičaja« s urbanim dinamizmom i širim horizontima. To je dobar preduvjet za ostvarenje ekološkičke parole »mislí globalno, djeluj lokalno«, na osnovu koje su se javili prosvjedi protiv zagađivanja i devastacije i osmišljavale održive razvojne alternative. Osmišljene iz širih obzora, lokalne »seljačke bune« mogu prerasti u građansku akciju s više izgleda za uspjeh (dok pokušaj »unošenja revolucije« izvana, bez potpore na terenu, nikad ne uspijeva).

Krajem 1980-ih došlo je do prosvjeda domaćeg stanovništva i šumarske struke zbog najave gradnje hidroelektrane »Đurđevac«.¹²⁷ Kako je Mađarska 1991. povukla podršku projektu, osnovala park prirode Drava-Dunav i odbijala svaku gradnju koja bi imala utjecaj na njezin teritorij, Hrvatska elektroprivreda zamislila je gradnju dvije manje hidroelektrane, Botovo i Novo Virje.¹²⁸ Pritom je tvrtka *Elektroprojekt* izradila projekt elektrane Novo Virje (1993.) a kasnije Studiju utjecaja na okoliš iste elektrane (1997.). Godine 1994. prosvjed su organizirali *Ekološko društvo Đurđevac* (predsjednica pjesnikinja Božica Jelušić) i mještani sela Repaš, u čijoj je blizini poznata šuma hrasta lužnjaka.¹²⁹ Hrvatsko ekološko društvo, Hrvatsko šumarsko društvo i srodne organizacije iz Slovenije, Austrije i Mađarske, te zaklada Euronatur (koja je intenzivno aktivna u Hrvatskoj na istraživačkim i zaštitarskim djelatnostima područja uz Dravu i Savu od 1986.) pokrenuli su inicijativu da se cijeli tok Mure i Drave proglasi transgraničnim rezervatom biosfere pod zaštitu UNESCO-a.

Sinteza globalnog i lokalnog pogleda vidljiva je u zborniku »Moja mala kap« (1993), koji su uredili potpredsjednik ED Đurđevac Branko Kolar i predsjednik ZAZ Vladimir Lay. Obuhvaćeni su štetni utjecaji na okoliš plinskog polja Molve (emisije u zrak sumporovodika i žive, ali i ugljičnoga dioksida - globalni problem koji je tada tek postajao šire poznat), hidroelektrane Dubrava (posljednja u nizu na Dravi, puštena u rad u srpnju 1989.) i mogućih daljih hidroelektrana. Prikazan je i negativni utjecaj na okoliš (posebno na vode), moderne poljoprivrede, domaćinstava, zanatstva i industrije (problemi koji su se snažno povećavali gospodarskim razvojem i rastom standarda 1970-ih i 1980-ih).

Društvo je također radilo na zaštiti područja geografsko-botaničkog rezervata »Đurđevački pijesci« (pod zaštitom od 1963., dok su okolne pješćane površine, zvane »Hrvatska sahara«, bile pošumljavane od početka XX. st.), šume Borik u središtu Đurđevca i drugih zaštićenih površina. Na raznim kulturnim aktivnostima surađivalo je s udrugom SUMA - Samostalna Udruga Mislilaca i Artista. Nekadašnji potpredsjednik Ekološkog društva Đurđevac, Branko Kolar, postao je 1993. načelnik općine Ferdinandovac, kao član HDZ-a.¹³⁰

Kasnije je INA podigla LO-CAT postrojenje za izdvajanje elementarnog sumpora, te eliminirala živu iz otpadnih plinova, čime su zadovoljeni zahtjevi okolnog stanovništva.

U općini Vrhovine je godine 1998. osnovana *Liga eko-humanista Vrhovine*, čiji je predsjednik Milorad Bogdanović. Ona je razvila projekt »Postratni razvoj općine Vrhovine izgradnjom uzajamnosti,

¹²³ Sumrak..., 1993

¹²⁴ Među ostalima, 1995. je u fanzinu alternativne glazbe *Spark* objavljen članak Aleksandra Hadži-Veljčkovića »Spasimo Kamačnik«. (Odak, 2013:9) Hadži-Veljčković odnosno Hatzivelkos je danas predavač matematike na veleučilištu Velika Gorica (<http://aleksandar-hatzivelkos.from.hr>, pristupljeno 24. rujna 2013.)

¹²⁵ Oštrić, 1995u

¹²⁶ Projekt je kasnije bio promjenjen, tako da je most sagrađen iznad kanjona, ali uzdignut, tako da stupovi nisu unutar kanjona. (Armanda, 2010)

¹²⁷ Oštrić, 1989; Oštrić, 1992:93

¹²⁸ Moja..., 1993:113-116

¹²⁹ Jambor, 1994e

¹³⁰ Jambor, 1994e; Moja..., 1993. Na istom položaju je i danas, ali od 2013. kao nezavisni.

solidarnosti i posebnom brigom za okoliš«, s konkretnim zamislima vezanim uz lokalnu poljoprivredu i šumarstvo. Liga postoji i danas i ima povremene aktivnosti.

2.12. Cvjetni trg 1995.

Najvažnija akcija, koje je Zelena akcija pokrenula potaknuta žalbama koje su dolazile na Zeleni telefon, kao i medijskim napisima, bila je usmjerena za zaštitu Trga Petra Preradovića (Cvjetni trg). U proljeće 1995. započelo je preuređenje trga, koje je uvelike narušilo njegovu osobitu ambijentalnu vrijednost. »Najveća katastrofa dogodila se na Cvjetnom trgu«, zapisao je urbanist Mladen Škreblin, opisujući promašaje »hrvatske državotvorne arhitekture«.¹³¹ Povod za prosvjed bila je namjera da se posjeku stabla javora, koja su se na trgu nalazila, jer su svojom bujnošću smetala »modernim« arhitektonskim zamislima. Više biologa i šumara potvrdilo je da je laž da su stabla bolesna. Akcija je bila organizirana skromno, kao i nekoliko prethodnih tih godina, koje su ostale na simboličkom nivou, ali je mobilizirala masovnu javnu podršku.

Aktivisti su 21. svibnja 1995. stabla omotali bijelim papirom i postavili štandove na kojima su dijelili letke i prikupljali potpise na peticiju protiv sječe. Reakcija građana bila je neočekivano snažna; čekali su u redovima da peticiju potpišu i ostavljali brojeve telefona za kontakt, spremni da i fizički brane omiljeni trg. Potpisivale su brojne poznate javne osobe, od znanstvenika do sudionica izbora za izbor *Queen of Croatia*. U jednom danu prikupljeno je 3.500 potpisa, a ukupno u tri dana 8.346. Već 23. svibnja komisija, koju su osnovali Gradsko poglavarstvo, Gradski zavod za zaštitu spomenika i poduzeće »Zrinjevac« donosi odluku da se projekt revidira i stabla sačuvaju, te da trebaju biti zaštićena za vrijeme radova.

Izgledalo je da je građanska inicijativa odnijela pobjedu. Izenada dolazi do preokreta. Komisija je donijela odluku da su stabla javora ipak u lošem stanju i da ih treba srušiti, i rušenje je započelo doslovce tijekom noći, 20.-21. kolovoza 1995.. Sve je bilo gotovo prije nego što je itko mogao reagirati.¹³²

Postojao je socijalnopsihološki čimbenik, na koji su gradske vlasti s pravom računale: u atmosferi općenacionalnog oduševljenja nakon oslobodilačke operacije »Oluja«, bilo je nemoguće organizirati prosvjed.¹³³ Prekršeno obećanje prošlo je bez posljedica, ali je vjerovatno utjecalo na to da HDZ izgubi izbore za gradsku skupštinu 29. listopada 1995..

2.13. Ekološka poljoprivreda i permakultura

U Hrvatskoj je od početka 2000. usvojen termin »ekološka poljoprivreda« odnosno »ekološka poljoprivredna proizvodnja«, po uzoru na njemački, dok se u engleskom koristi pridjev »organska« a francuskom »biološka«. Zato i u ovom radu rabimo taj termin, iako su 1990-ih uglavnom korišteni termini »organska« i »organsko-biološka« (čak i uz kraticu O.B.).

Začeci pokreta u Hrvatskoj, pojavljuju se početkom 1970-ih godina. Godine 1972. je dr. sc. Pavle Krišković, preveo i tiskao, kao samostalno izdanje, knjigu »Biološka agrikultura – za zdravlje i napredak čovjeka«, francuskog autora Claudea Auberta. Te ideje su u skladu s tadašnjom retorikom bile osuđene kao »buržuaska izmišljotina«.¹³⁴ Krišković je držao predavanja i objavio nekoliko brošura, te godine 1989. knjigu »Biagrikultura u praksi«.

Grupa entuzijasta koristila je te metode, kao i radikalnije metode biodinamičke poljoprivrede, u svojim vrtovima i malim posjedima. Zbog slabe potpore struke, često su učili sami, kroz pokušaje i pogreške. Od početka 1990-ih, među njima se svojom djelatnošću u proizvodnji, organizaciji i edukaciji ističe Zlata Nanić¹³⁵, koja je od 1988. osnivač i suvlasnica Imanja za ekološko-organski uzgoj hrane »Zrno« u selu

¹³¹ Škreblin, 1997:19

¹³² Cvjetni, 1996; Zelena, 2000:20

¹³³ Tako je u ono doba bilo i u drugih stvarima: radnicima je bilo rečeno da je nedomoljubno u ratnim uvjetima štrajkati, dok je malverzacijama postati vlasnik poduzeća bez kune ulaganja bilo domoljubno.

¹³⁴ Oštrić, 1994b

¹³⁵ Osobno mrežno sjedište: <http://www.zlatananic.com>

Habjanovac, s relativno velikom površinom od šest hektara. U biodinamičkoj poljoprivredi (zasnovana na idejama antropozofije Rudolfa Steinera) važno je imanje »Orehovac«, vlasnice Bernarde Orehovac, koje od 1996. ima međunarodni certifikat »Demeter«.¹³⁶

Proizvođači se povezuju međusobno i s potrošačima, razmjenjuju savjete, sjeme starih sorti isl., kroz osobne veze i osnivanjem udruga. Naročiti značaj u povezivanju imala je udruga »Živa zemlja«, osnovana 1995., kojoj je do 2008. bila predsjednica Zlata Nanić. U tim djelatnostima važan je bio i utjecaj makrobiotike, čiji se pristaše okupljaju u Društvu za unapređenje kvalitete života (vidi odjeljak 2.5). U listopadu 1994. u Zagrebu je bila otvorena prodavaonica organske hrane »Rosa«, te je tom prilikom bio održan okrugli stol »Vrijednost organsko-biološkog uzgoja hrane za Hrvatsku«.¹³⁷

Godine 1991. osnovana je udruga BIOS – Savez za organsko-biološko gospodarstvo, zaštitu okoliša i unapređenje zdravlja, čiji je predsjednik bio dr.sc. Jan Čížek. BIOS je iduće godine postao punopravni član Međunarodne federacije pokreta ekološke poljoprivrede (*International Federation of Organic Agricultural Movement*, IFOAM). Sredinom 1990-ih, članice IFOAM-a postale su i udruge Eko-Istra (Poreč) i Eko-Liburnija (Rijeka). Godine 1991. Europska ekonomska zajednica je na temelju smjernica IFOAM-a donijela standarde za ekološku poljoprivredu te uvela poticajne mjere, što je dovelo do brzog rasta. U Europi je postojala znatna rastuća potražnja za ekološki uzgojenim proizvodima, koji trebaju imati certifikat. Aktivisti su isticali da se otvara značajno tržište, te da Hrvatska ima odlične potencijale za razvoj proizvodnje za izvoz, ali i za domaće tržište, povezano s razvojem seoskoga turizma i drugim popratnim ekonomskim aktivnostima seoskih gospodarstava (kuničarstvo, kozarstvo, uzgoj začinskog i ljekovitog bilja idr.).¹³⁸ Također, još za vrijeme Domovinskog rata, spominjalo se da ekološka poljoprivreda može biti primjenljiva i korisna u obnovi ratom razorenih, kao i u razvoju drugih ruralnih područja koja trpe dugotrajnu depopulaciju.¹³⁹ (O koncepcijama obnove vidi u odjeljku 2.1.)

U studenome 1996. u Rimu je bio održan Sastanak na vrhu o prehrani u svijetu (*World Food Summit*), posvećen pitanju kako osigurati dovoljno hrane za čovječanstvo, a pritom sačuvati okoliš. Zaključeno je da je u poljodjelstvu nužno dalje povećanje prinosa po jedinici površine, ali bi dalje povećanje potrošnje kemijskih sredstava, na način koji se prakticira u suvremenoj intenzivnoj poljoprivredi, probleme onečišćenja okoliša učinilo nerješivim. »Imajući na umu taj podatak, važna poruka Summita je: održiva poljoprivreda ili »nova zelena revolucija« (zelena u smislu zaštite prirodnih izvora) nema alternative! Promjena je radikalna - najavljena je zapravo četvrta poljoprivredna revolucija.«¹⁴⁰

Ovo ne znači okretanje organskoj/ekološkoj poljoprivredi u čistom obliku, ali njena načela imaju opći značaj. »Po mom uvjerenju, ne može biti razvoja organske poljoprivrede bez razvoja konvencionalne (održive) poljoprivrede.«¹⁴¹ U koncepciji »integrirane proizvodnje« kombiniraju se pristupi i dozvoljeno je korištenje kemijskih sredstava, ali u bitno manjem obimu.¹⁴²

Hrvatska je tada izradila Nacionalno izvješće o stanju poljoprivrede (Hrvatska..., 1997; ranije za Summit tiskano na engleskom pod naslovom »Croatian Agriculture at the Crossroads«). Među institucijama koje su sudjelovale u izradi bila je i udruga »Eko-Liburnija«, čiji je predsjednik mr.sc. Ranko Tadić autor poglavlja »Uloga i zadaće nevladinih organizacija«. Tadić je od početka 1990-ih stekao međunarodnu afirmaciju radeći kao dragovoljac Ujedinjenih naroda – prehrambeni tehnolog na više projekata UNDP i ILO u Africi, te je bio aktivan u IFOAM-u i IUCN. Na Summitu je sudjelovao kao član Upravnog odbora Foruma nevladinih organizacija.¹⁴³

Značajnu ulogu u afirmaciji ekološke poljoprivrede, kao entuzijast, poduzetnik i znanstvenik, imao je dr.sc. Darko Znaor koji je 1990-ih magistrirao ekološku poljoprivredu u Nizozemskoj i doktorirao za-

¹³⁶ Devčić, 2009

¹³⁷ Oštrić, 1994b

¹³⁸ Noviji rad na tu temu: Kušen, 2009

¹³⁹ Oštrić, 1994b i sažeci izlaganja za okrugli stol u listopadu 1994, u arhivi autora.

¹⁴⁰ Hrvatska..., 1997:2

¹⁴¹ Kisić, 2008

¹⁴² Tolić, 2011

¹⁴³ Hrvatska..., 1997:4; životopis Ranka Tadića, www.husi.hr/download/CV_Tadic.doc (pristupljeno 24. rujna 2013).

štitu okoliša u Engleskoj, Na hrvatskom je 1996. objavio knjigu »Ekološka poljoprivreda – poljoprivreda sutrašnjice«. ¹⁴⁴

U prvoj polovici 1990-ih, u Hrvatskoj se pojavljuje i permakulturni pokret. Godine 1993. bila je osnovana *Središnja hrvatska udruga za permakulturu »Hrvatska permakultura«*, koja okuplja permakulturne dizajnere obrazovane u inozemstvu i entuzijaste, održava predavanja i višednevne tečajeve, tiska knjigu »Uvod u permakulturu«, nekoliko brošura i bilten »Permakulturni list«.

Ekološka poljoprivreda samo je jedan od segmenata permakulture, koja se zasniva na globalnim teorijskim koncepcijama o odnosu prema prirodi, društvu i ekonomiji, uzetih iz različitih izvora i kombiniranih na način koji se može smatrati bilo kao eklektički (što ne mora biti nužno negativno), bilo kao plodotvorna sinteza. O širini pristupa svjedoči knjiga Margrit Kennedy »Novac bez kamata i inflacije: stvaranje prihvatljivog i ekološkog sredstva razmjene«, koju je udruga prevela i objavljivala dijelove 1990-ih, ali je tiskana tek 2011.. Knjiga zastupa tezu, prisutnu i kod drugih autora smjera ekološke ekonomije, da je »razumne ekološke zamisli nemoguće ostvariti bez promjene sadašnjeg monetarnog sustava utemeljenog na kamatama«. Kao metoda djelovanja, permakulturni pokret fokusira se na konkretne djelatnosti pojedinaca i manjih grupa, u susjedstvu, na poljoprivrednim imanjima, u manjim zajednicama. Uz dubinsku ekologiju, jak je utjecaj anarhističke tradicije.

2.14. Razno

Vijest o nastavku gradnje termoelektrane na ugljen Plomin 2 izazvala je buru negodovanja u Istri. Prosvjede su organizirali Zelena Istra, Građanska ekološka inicijativa Labin i Planinarsko društvo »Skitači«, uz potporu IDS-a. Županijska skupština je u veljači 1996. raspisala referendum, ali se na kraju, pod pritiskom vlasti iz Zagreba, od njegovog održavanja odustalo. ¹⁴⁵

Od ostalih djelatnosti u to vrijeme, spomenimo da je Hrvatski planinarski savez osnovao Komisiju za zaštitu prirode i od 1994. objavljivao glasilo »Zelene vijesti«, koje je ubrzo počeo stavljati i na Internet.

Značajnu javnu djelatnost razvio je dr.sc. Goran Sušić, upravitelj Zavoda za ornitologiju HAZU 1985.-1995.. Intenzivno je javno nastupao, zalažući se za zaštitu ugroženih ptičjih vrsta, a posebno bjeloglavog supa. Osnivač je i predsjednik (1992.-1994.) *Hrvatskog udruženja za zaštitu prirodnog i kulturnog nasljeđa »Svanimir«*, a zatim, što će postati najvažnija djelatnost, *Eko-centra Caput Insulae-Beli* na Cresu (predsjednik 1995.-2002.). Radeći na edukaciji i osvješćivanju javnosti, postigao je da bjeloglavi sup postane popularna ptica. Za konkretne oblike zaštite, osim moralne potpore, trebalo je tijekom godina mnogo muka i vještine u odnosima s gradom Cresom i državnim tijelima.

Osnovane su nove ekološke udruge, koje će u drugoj polovici 1990-ih imati važnu ulogu, npr. Stribor (Rijeka, 1993), Žmergo (Opatija, 1993), Zaštitarsko-ekološka organizacija »Nobilis« (Čakovec, 1995), Zeleni Osijek (1995), Zelena Istra (Pula) 1995..

3. RAZDOBLJE 1997.-1999.

Kao što smo objasnili u odjeljku 1.1., razlog za posebno razmatranje razdoblja od početka 1997. do kraja 1999. je pojava jakih nacionalnih kampanja, u kojima su zajednički djelovale ekološke udruge i druge organizacije iz cijele Hrvatske, mobilizirajući masovnu podršku. Uz ekološke kampanje protiv gradnje termoelektrana na ugljen na Jadranu i protiv korištenja genetski modificiranih organizama u poljoprivredi, sudjelovali su u kampanji »civilne scene« *Glas '99*.

¹⁴⁴ Znaor je i danas intenzivno međunarodno aktivan. Navodi da mu je 2003. godine bilo ponuđeno mjesto pomoćnika ministra poljoprivrede, ali je odbio. Osobno mrežno sjedište: <http://www.znaor.eu> (pristupljeno 24. rujna 2013).

¹⁴⁵ Ususret..., 2011

3.1. Hegemonija Zelene akcije i djelatnosti Zelenog foruma

Zelena akcija, za koju smo spomenuli da je sredinom 1990-ih prebrodila organizacijsku krizu, postiže konsolidaciju i rast. Djelatnosti van Zagreba uspješno je ostvarivala kroz suradnju s lokalnim udrugama, promovirajući se, zbog nagomilanog socijalnog kapitala u znanju, iskustvu i vezama, kao i materijalnim i financijskim sredstvima (godine 1999. nabavlja kombi, investicija ranije nezamisliva) u ključno čvorište mreže udruga za okoliš u Hrvatskoj. Postaje snažno prisutna i prepoznatljiva u javnosti, postiže veliki ugled kod stranih donatora i u međunarodnim organizacijama s kojima surađuje. Vješto koristi medije, dobro birajući teme i formulirajući jasne, jednostavne zahtjeve; važnu ulogu imaju vizualno atraktivni prosvjedi i performansi. Snažno se promovira u javnosti, koja nacionalne kampanje ponajviše povezuje sa ZA i pojam »zeleni« počinje gotovo poistovjećivati sa »Zelena akcija«. Vješto balansira rad na projektima za donatore i na kampanjama. zapošljavanje profesionalaca i održavanje osnovnog aktivističkog impulsa (preko Aktivističke sekcije, koja uspijeva mobilizirati nove generacije mladih aktivista).

Stiče povjerenje niza udruga van Zagreba, među kojima može birati partnere koji su potrebni za dobivanje većih donacija i za realizaciju većih projekata, akcija i kampanja. Oko ZA se počinje formirati skupina udruga koje se dobro snalaze na »europskom tržištu ideja i novca« (vidi odjeljak 2.8.). Uz neke ranije osnovane, spomenute na kraju odjeljka 2.14., tu su »Kap života« (Gospić, osnovana 1997.) »Sunce« (Split, 1998), EKO-PAN (Karlovac, 1998), Eko Zadar (1998) idr.

Značajno je stvaranje *Mreže zelenih telefona Hrvatske*, koja djeluje od studenoga 1999.. To je bio zajednički projekt isprva sedam, a kasnije deset udruga iz raznih gradova, na čelu sa Zelenom akcijom, unutar koje je Zeleni telefon djelovao još od 1992.; financirala ga je američka agencija USAID. Dobiven je jedinstveni broj za Hrvatsku, 062/123-456, tako da se pozivatelj automatski usmjerava ka uredu u najbližem gradu.¹⁴⁶

Kao što smo opisali u odjeljku 2.4., Hrvatski savez zelenih postojao je još samo na papiru, a udruge su se sastajale na povremenim neformalnim druženjima nazvanim Zeleni forum. Prijeloman je bio *Zeleni forum '98*, u Stubičkim toplicama 27.-29. studenoga 1998., kad su predstavnici 25 udruga odlučili da Forum postaje trajni oblik suradnje. Osnovan je *Odbor za koordinaciju*, usvojena »Deklaracija Zelenog foruma '98«, te izabrane teme tri zajedničke kampanja za 1999.: zloupotreba genetičkog inženjerstva, zaštita Drave i zaustavljanje gradnje termoelektrana na ugljen.¹⁴⁷ Značajan je bio i seminar *Zelenog foruma* lipnja 1999. u Bakru (gdje je živio predsjednik SZH Ratko Profozić, koji se na sastanku nije ni pojavio). Tada je već bila pokrenuta Kampanja *Glas '99*, čiji dio je i »zeleni kampanja«, koju koordinira Zelena akcija. Druge udruge su se mogle samo pridružiti.¹⁴⁸

Zbog asimetrije moći, ZA unutar Zelenog foruma, a donekle i u ekološkom pokretu u cjelini, stiče položaj koji se može nazvati hegemonim: nema formalnu moć, ali bez nje je teško organizirati kampanju nacionalnog značaja, nametnuti se javnosti i stranim donatorima i osigurati trajnije djelovanje. Ovaj proces neminovno je doveo do nekih napetosti i sukoba (vidi odjeljak 4.2.).

3.2. Kampanje »S.O.S. za Velebit« i »S.O.S. za Jadran«

Prosvjedi protiv problematičnih projekata Hrvatske elektroprivrede (ranije Zajednice elektroprivrednih organizacija Hrvatske) ostali su konstanta u djelovanju ekološkoga pokreta još od 1970-ih. Najveći značaj imala je kampanja protiv gradnje termoelektrane Lukovo Šugarje 1997.-1998.. Kampanja je imala nacionalni domet, mobilizirala znatan broj aktivista i građana. Tako snažna mobilizacija ne bi bila moguća bez aktivnosti u prethodnim godinama, na kojima se stjecalo iskustvo.

Sredinom 1990-ih, Hrvatska elektroprivreda razrađivala je planove gradnje velike termoelektrane na uvozni ugljen, koji bi se dovozio morem. U travnju 1996. obznanjeno je desetak potencijalnih lokacija

¹⁴⁶ Zelena..., 2000:45; Zeleni..., 2004

¹⁴⁷ »Izvešće sa Zelenog foruma«, *Zeleni tjedan*, nulti broj, 14. veljače 1999.

¹⁴⁸ Zelena..., 2000:12

na jadranskoj obali. Snažni otpor pojavio se u Zadru, gdje je tijekom 1996. prikupljeno 20.000 potpisa peticije protiv gradnje TE kod Obrovca¹⁴⁹.

Nakon toga najizglednija postaje uvala Perat, zaselak Barić Draga, mjesto Lukovo Šugarje, u podvelebitskom primorju, na području općine Karlobag. Planirana je bila gradnja termoelektrane od 2x350 MW (gotovo jednako zajedničkoj snazi tada, a i danas, dviju najvećih termoelektrana u Hrvatskoj, TE Sisak i TE Rijeka). U to vrijeme bila je u gradnji TE na ugljen Plomin 2 (uz prosvjede Istrana, koje je država uspjela suzbiti – vidi odjeljak 2.14.), snage 210 MW, puštena u pogon 2000., nakon velikih odlaganja i višestrukog probijanja troškova. U javnosti, ugljen je imao vrlo lošu reputaciju kao prljavo gorivo, a prirodni plin vrlo dobru (što je bilo u skladu s trendovima u Europi tih godina, gdje se intenzivno grade plinske termoelektrane u kombiniranom procesu, često i s kogeneracijom).

Izazov ekologistima i ljubiteljima prirode bila je činjenica da se lokacija nalazi unutar područja Parka prirode »Velebit« (HEP je dosljedno koristio zamagljujuću formulaciju »na rubu parka prirode«), koji je ujedno od UNESCO-a uvršten u mrežu Svjetskih rezervata biosfere.

Sa stajalista logike sustava, bilo je neobično što se tako veliki objekt planira sagraditi u gotovo nastanjenom području, na točki koja se nalazi, gledajući zemljopisnu kartu, najdalje moguće od područja velike potrošnje u Hrvatskoj (Rijeka, Zagreb, Split). Troškovi uklapanja u elektroenergetsku prienosnu mrežu, gradnjom dalekovoda 2x400 kV, bili bi vrlo visoki, a osim toga dalekovod bi prolazio kroz područje parka prirode.

U odlučivanju o kapitalnim ulaganjima u elektrane u to doba sukobljavali su se lobi ugljena i lobi plina (a i danas je uvelike tako). Protiv gradnje TE na ugljen istupila je i Hrvatska stručna udruga za plin.¹⁵⁰ Prednost plinu davao je i Goran Granić, savjetnik za energetiku premijera Zlatka Mateše, direktor Energetskog instituta »Hrvoje Požar«, koji je tada radio na pripremi Strategije energetskog razvitka Hrvatske.¹⁵¹ Nacrt strategije, tiskan u srpnju 1998., ne predviđa gradnju TE na ugljen do 2010.. (Sam Mateša je podržavao projekt i prosvjede nazvao histerijom.)

Kako je Hrvatska oskudijevala sredstvima za investicije, stranim partnerima bio je ponuđen model IPP (Independent Power Producer): da 15 godina samostalno upravljaju elektranom, a HEP se obavezuje otkupiti svu proizvedenu električnu energiju. Konkretni pregovori s tri preostale tvrtke započeli su početkom studenoga 1998.¹⁵²

Takav je ugovor bio sklopljen za TE Plomin 2, kad je postalo jasno da Hrvatske tvrtke nemaju snage same završiti gradnju, ali bio je ekonomski problematičan za elektranu tolike snage, koja bi svojom proizvodnjom mogla pokrivati više od trećine tadašnje hrvatske potrošnje električne energije. To bi mogao postati golem »kamen oko vrata« za sve druge razvojne projekte u elektroenergetici, a prvenstveno za moguće termoelektrane na plin. U Hrvatskoj se uvijek (kako 1970-ih, tako i u aktualnoj Strategiji energetskog razvoja iz 2009.) predviđalo da će porast potreba za električnom energijom biti znatno veći, nego što se stvarno događalo. Predviđalo se (u »Studiji o temeljima hrvatske elektromreže«, HEP, 1997.) da će se potrošnja do 2010. udvostručiti, što se nije dogodilo. Spomenuti Nacrt Strategije energetskog razvitka iz srpnja 1999. također je predviđao veći rast od kasnije ostvarenog.

Ta strateška pitanja, međutim, na kojima se može demonstrirati »granice rasta« kao osnova ekologizma, kako smo spomenuli u odjeljku 2.7., malo su spominjani u kampanji.

Godine 1998. došlo je do krize u odnosima s Republikom Slovenijom, s kojom je Hrvatska suvlasnica Nuklearne elektrane Krško, pa je tijekom slijedeće četiri godine bila obustavljena isporuka električne energije Hrvatskoj. Uprkos tome, Hrvatska nije imala značajnijih problema, nadoknađujući manjak pojačanim radom domaćih termoelektrana i uvozom.

Mjesto Karlobag, sjedište općine koja ima oko 1.000 stanovnika, nalazi se 15 kilometara zapadno. U samom Lukovom Šugarju bilo je tek oko 150 stanovnika. HEP je započeo razgovore s općinskim čelni-

¹⁴⁹ Zelena..., 2000:16

¹⁵⁰ Ahmetović, 1998

¹⁵¹ Vukić, 1998

¹⁵² HINA, 1998

cima 1996.¹⁵³ Početkom 1997. Općinsko je vijeće dalo suglasnost projektu, uz obećanu godišnju rentu od četiri milijuna njemačkih maraka (samo za prvi blok od 350 MW) i druge koristi.

U događajima koji su uslijedili iskazuje se kampanilizam, a zatim i znatno širi lokalpatriotizam. Do izražaja dolazi i nepovjerenje stanovnika Lukovog Šugarja prema općinskom središtu.¹⁵⁴ Mjesni odbor Lukovo Šugarje ogorčeno prosvjeduje. Početkom veljače, kad je organizirano prvo javno predstavljanje projekta u Karlobagu, neki mještani Lukovog Šugarja žestoko istupaju. Pridobivaju i dio drugih građana, pa 21. veljače Općinsko vijeće Karlobaga mijenja stav i izjašnjava se protiv gradnje.¹⁵⁵

Prosvjed se brzo širi. Protivljenje gradnji iskazuju općinsko vijeće Novalje, gradsko vijeće Paga, Turistička zajednica Ličko-senjske županije idr.. Županijska skupština Županije Ličko-senjske 7. travnja 1997. donosi zaključak: »Protiv smo bilo kakve izgradnje termoelektrane na prljava goriva u Lukovom Šugarju, kao i na području cijele Županije Ličko-senjske«. Ubrzo se u prosvjede uključio i grad Zadar i osobno gradonačelnik Božidar Kalmeta.¹⁵⁶ Više komentatora tada se prisjećalo zadarskih prosvjednih iskustava protiv potencijalnog lociranja nuklearne elektrane na Viru, još 1979..

Mnogi iseljeni stanovnici Lukovog Šugarja, živeći u Zagrebu i drugim velikim gradovima, ostali su vezani uz imanja i kuće, koje su redovno posjećivali i koristili kao vikendice. Oni su, ogorčeni planom koji bi uništio njihovu djedovinu, počeli uspostavili kontakte s raznim institucijama i aktivistima. Prof. Željka Serdarušić iz Zagreba poslala je javnosti prvi apel »S.O.S. za Velebit« 15. veljače 1997.. Tako je na ostvarena sinteza ukorijenjenosti u tlo zavičaja i urbanog dinamizma, kojeg smo spomenuli u odjeljku 2.11, na mikro-lokaciji, a donekle (ne tako jasno artikulirano i postojano kao u slučaju Podravine) i na širem području Ličko-senjske i Zadarske županije.

Znajući da se HEP nada da će prosvjed slomiti (što je uspjelo u Istri 1996.), mještani traže saveznike. U ožujku 1997. Zelena akcija je poslala Saboru zahtijev da se Lukovo Šugarje izuzme kao potencijalna lokacija termoelektrane iz Strategije prostornog uređenja RH. Organiziraju prosvjed u Zagrebu 12. ožujka, a tri dana kasnije mještani Lukova Šugarja i Barić Drage šalju poziv »svim građanima Hrvatske te svekolikoj znanstvenoj, medijskoj i zaštitarskoj javnosti« da se usprotivi ugrožavanju Velebita, parka prirode i međunarodnog rezervata biosfere. Poziv u širokom luku sažima sve elemente korisne za ovakvu akciju: obrana zavičaja, Velebit kao nacionalni simbol, politički aktualno podsjećanje na muke prošlosti (pod Mlečanima, u Austrougarskoj, prvoj i drugoj Jugoslaviji) i globalna ekološka načela. »Sve su nam oteli: i šume, i slobodu, i egzistenciju. Jedino nam nitko nije mogao oteti što nam je Bog dao: čisto Jadransko more, čist velebitski zrak, čistu hrvatsku dušu«. Razni akteri osnovali su odbor »S.O.S. za Velebit« i pokrenuli kampanju s tim nazivom.¹⁵⁷

Bitnu su ulogu imali planinari, dobri poznavatelji i ljubitelji Velebita. Hrvatsko planinarsko društvo »Zagreb Matica«, najstarije i najbrojnije u Hrvatskoj, koje je imalo i *Planinarsko-ekološku sekciju*, odlučilo se uključiti u akciju 2. travnja 1997.. Ključna osoba inicijative i daljih aktivnosti bio je Edo Hadžiselimović.¹⁵⁸ Planinarska društva dragocjeno su pridonijela stvaranjem relativno masovnog kruga aktivista, koji stoje između uže grupe organizatora i uglavnom pasivne podrške šire javnosti.

Zelena akcija u ovu kampanju unijela je ne samo organizacijske sposobnosti, razvijene tijekom prethodnih godina, nego i sposobnost da se preko Regionalnog centra za okoliš i drugih međunarodnih institucija, kroz projekte, osigura financiranje niza aktivnosti. Neke aktivnosti financirali su i sponzori iz privrede.

Zastupnički dom Sabora je 18. lipnja 1997., usprkos protivljenju oporbe i nekih zastupnika vladajuće stranke (general Janko Bobetko) prihvatio prijedlog Strategije prostornog uređenja RH, u koji je ucrтана sporna lokacija Lukovo Šugarje, a Vlada je tu lokaciju označila kao prioritetnu.

¹⁵³ Kukina, 1996; Đirlić, 1996

¹⁵⁴ Đirlić, 1996; Šprljan, 1997

¹⁵⁵ Alfirev, 1997

¹⁵⁶ U svim ili gotovo svim navedenim jedinicama lokalne samouprave na vlasti je bio HDZ, kao i u državi. Takva kršenja »stranačke stege« događala su se i drugdje povodom lokalnih ekoloških problema.

¹⁵⁷ Opis kampanje 1997.-1998. u Zelena..., 2000:16-17. Pregled ekološke argumentacije protiv lokacije u Hadžiselimović, 1997s.

¹⁵⁸ Hadžiselimović, 1997s

Slijedila je velika akcija potpisivanja peticije, organiziranja niza javnih tribina, stručnih predavanja i tiskovnih konferencija u raznim dijelovima Hrvatske, uz sudjelovanje niza lokalnih udruga i planinarskih društava. Vrhunac djelatnosti bio je »Tjedan Velebita« u Zagrebu i na Medvednici, 22.-28. rujna 1997., vezan uz Svjetski dan čistih planina, 26. rujna.¹⁵⁹ Na Trgu Francuske Republike bio je 27. rujna održan šestosatni Open-air koncert, uz sudjelovanje 15 popularnih izvođača pop, rock i etno glazbe (Lidija Bajuk, Nino Belan, Lačni Franz, Let 3, Drago Mlinarec, Psihomodo Pop idr.), koji su nastupili besplatno, pred oko 10.000 posjetitelja.

Zanimljiva situacija dogodila se za vrijeme predavanja koja su tih dana održavana u Kulturno-informativnom centru (KIC) u Zagrebu: dvaput je upravo u to doba nestalo struje, što su organizatori pripisali svjesnoj opstrukciji od strane HEP-a. Predavanja su nastavljena uz paljenje svijeća i karabinki sa speleoloških kaciga, što je bilo izvanredno atraktivno za medije.

»Peticiju za spas Velebita« potpisalo je 72.613 građana. Hrvatska Vlada i uprava HEP-a našle su se suočene s prosvjedom bez presedana: jednako snažan, ali znatno organiziraniji od prosvjeda protiv nuklearnih elektrana deset godina ranije. Nada da će se prosvjedi stišati bila je uzaludna. Akcija pošumljavanja područja neposredno iznad uvale Perat, organizirana pod nazivom »Živi zeleni zid« 21. ožujka 1998., privukla je više od 300 sudionika iz Like, Rijeke, Zadra, Zagreba idr., a nazočio je i ličko-senjski župan Ante Frković.

HEP je pokušao parirati nizom javnih predstavljanja potencijalnih stranih partnera u izgradnji »Jadranske termoelektrane«.¹⁶⁰ Pritom se tvrdilo da se radi o »čistim tehnologijama spaljivanja ugljena«¹⁶¹. Posljednja od tri prezentacije, britanske kompanije GEL ALSTHOM, bila je održana na sam Dan planeta Zemlja, 22. travnja 1998., što su protivnici shvatili kao dodatnu provokaciju pa su pred hotelom organizirali demonstracije. Nakon toga su HEP, Ministarstvo gospodarstva, Državna uprava za zaštitu prirode i okoliša i drugi organizirali Međunarodno znanstveno-stručno savjetovanje na temu »Energetika – ugljen – okoliš« 20.-22. svibnja 1998., čije je održavanje prvobitno bilo predviđeno u Karlobagu, ali je premješteno u Mošćeničku dragu i Urinj. Na autobus, u kojem je bio dio sudionika skupa koji su trebali posjetiti lokaciju, bio je bačen kamen. »Bojim se da mirnih prosvjeda više neće biti«, rekla je glasnogovornica mještana Sonja Rudelić.¹⁶²

U svibnju 1998. *Odbor S.O.S. za Velebit* najavljuje novu kampanju *S.O.S. za Jadran*, protiv termoelektrana na ugljen bilo gdje na Jadranu, te zahtijeva uključenje šire stručne i zainteresirane javnosti u izradu *Energetske strategije RH*. Kampanja je bila financirana iz programa *Ureda za tranzicijske inicijative USAID-a*, kao aktivnost »javnog zagovaranja«. »Tako je ZA po prvi puta imala dovoljna sredstva kako bi organizirala ambicioznije zamišljenu kampanju, dok su sve prethodne akcije rađene u vrlo teškim financijskim uvjetima. (...) Kampanja *S.O.S. za Jadran* prva je prava kampanja ZA koja je organizirana po pravilima kako se slične kampanje javnog zagovaranja organiziraju u zapadnoj Europi.«¹⁶³

Kampanja je bila fokusirana oko male putujuće »solarne izložbe«, koju su aktivisti Zelene akcije promovirali putujući tijekom četiri tjedna na biciklima uzduž jadranske obale, od Labina do Splita. Reakcije građana svuda su bile odlične, a osobito uspješno bilo je u Zadru, gdje se upravo održavala sjednica Županijske skupštine. Svi vijećnici i sam župan kupili su prigodnu majicu s natpisom »Ugljen – hvala, ne«, te je Skupština jednoglasno donijela odluku da se odlučno protivi gradnji TE na ugljen na svom području. Na Solarnom partyju u zadarskoj kavani Central svi konobari su nosili iste majice.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Hadžiselimović, 1997t

¹⁶⁰ Međutim je i unutar HEP-a bilo ljudi koji su se protivili gradnji. Na čelu im je bio Milan Bobetko, direktor direkcije za upravljanje i prijenos, sin generala Janka Bobetka. Veliki projekt te direkcije bila je gradnja 400-kV dalekovoda prema Mađarskoj, što je i ostvareno. (Oštrić, 1998k)

¹⁶¹ Projekt..., 1998

¹⁶² Vražić, 1998

¹⁶³ Zelena..., 2000:14-15. Valja ipak napomenuti da troškove takvih kampanja u zapadnoj Europi organizatori obično pokrivaju većinom iz sredstava prikupljenih od donacija pojedinaca. Vidi odjeljak 2.10. Nesposobnost da se razvije takav model financijske autonomije dovela je do zastoja u razvoju ekološkog i drugih društvenih pokreta, što analiziramo u poglavlju 4.

¹⁶⁴ Zelena..., 2000:15

Na sjednici održanoj 24. srpnja 1998., Vlada RH odustaje od Lukovog Šugarja kao prioritetne lokacije i zamjenjuje ju Obrovcom.¹⁶⁵ HEP intenzivno nastavlja pripreme, pregovarajući s tri tvrtke koje su ostale u igri.¹⁶⁶

Sve je to bilo povezano s kompleksom odnosa Hrvatske i SAD, čije su tvrtke nastojale ostvariti značajne projekte u Hrvatskoj, pozivajući se pritom na političku podršku Hrvatskoj od strane SAD. Uz TE na Jadranu (čiji je idejni projekt izradila američka tvrtka *Enserch*), u igri je bila i plinska TE Jertovec, gdje je bila angažirana kasnije zloglasna tvrtka *Enron*, nabavka aviona za Croatia Airlines te gradnja autoceste Zagreb–Split.¹⁶⁷ U tekstu objavljenom lipnja 1998, tjednik *Globus* prenosi stajališta američkih poslovnih ljudi, koji iznose primjedbe na ponašanje HEP-a i hrvatske vlade, jer odugovlače s ugovorom o gradnji TE na Jadranu; otpor javnosti se ne spominje.¹⁶⁸

Konačni šok za one koji su i dalje promovirali gradnju velike TE na ugljen na nekoj od lokacije na obali, bile su riječi predsjednika Franje Tuđmana, u »Izvješću o stanju hrvatske države i nacije« 20. siječnja 1999. u Saboru: »Ne samo radi ekoloških, već i drugih razloga treba odustati od planova za izgradnju nove termoelektrane na ugljen.«¹⁶⁹ Time je stvar bila odlučena. Zelena akcija u Priopćenju za javnost piše: »Apeliramo na razvoj potrebnih institucija i sustava koji bi u budućnosti osigurali primjerenu ulogu javnosti u donošenju značajnih odluka. Time bi se izbjegli sukobi poput ovog o korištenju ugljena, gdje se tokom tri godine nepotrebno uznemiravala javnost i trošilo vrijeme i (ljudska) energija.«¹⁷⁰ Poznavajući tadašnje odnose i načine donošenja odluka, teško da se radilo o brizi za okoliš. Razlog suzbijanju interesa HEP-a mogao je biti interes drugog hrvatskog energetskog giganta, INA-e, koja je u gradnji plinskih elektrana vidjela odličnu priliku za rast svojih prihoda od prodaje prirodnoga plina.

3.3. Kampanja protiv GMO

Kampanja protiv genetskog inženjeringa započela je u drugoj polovici 1990-ih. Time se Hrvatska uključila u sukobe oko genetski modificiranih organizama, koji su se u to doba odigrali u nizu europskih zemalja te u Europskoj uniji, kao i drugdje u svijetu. Nepovjerenje i strah pred novom tehnologijom, kao i povećanom moći multinacionalnih kompanija, dobilo je snažnu potporu grupe znanstvenika na konferenciji »*Redefining the life science*« 1994.¹⁷¹

Za ovu kampanju je osobeno, da je započela neovisnim nastupima vrlo različitih aktera, koji se kasnije povezuju i kampanji daju masovnost i prodornost. Kampanja brzo postiže ne samo javnu vidljivost, nego i politički utjecaj, jer je Sabor u studenome 1998. donio tri zaključka, stupajući time, neočekivano, u sukob s izvršnim vlastima. Saborski zastupnici tražili su zabranu sjetve GM sjemena, pa i u pokusne svrhe, barem do donošenja hrvatskog zakona ili međunarodnog protokola o biosigurnosti.

Ekonomist Slavko Kulić objavio je dva rada, u kojima manipulaciju genetičkim materijalom povezuje s »ekonomijom nasilja«.¹⁷² Teolog Valentin Pozaić upozorio je da »u vrtlogu biološke revolucije (...) čovjek treba stvaralački djelovati, ali ne zaboraviti da on nije Stvoritelj«¹⁷³. I drugi teolozi sudjeluju u diskusijama sa sličnim stavovima.¹⁷⁴

Hrvatska stranka naravnog zakona započela je kampanju protiv genetskog inženjeringa, odnosno prvenstveno protiv korištenja GMO u poljoprivredi i prehrani, u travnju 1997. godine. Tada su poslali prijedloge amandmana na sedam zakona, relevantnih za ovu materiju, na adrese četiri ministarstva.

¹⁶⁵ TE Obrovac snage 500 MW i danas se vodi kao »potencijalni projekt« (*HEP Vjesnik*, br. 267, svibanj 2013, str. 7)

¹⁶⁶ Despot, 1998

¹⁶⁷ Bukša, 1998; *Finacial...*, 1998

¹⁶⁸ Klancir i Alborghetti, 1998

¹⁶⁹ To je bila jedina rečenica o toj temi. Vidi <http://www.predsjudnik.hr/Zagreb20.Sijecnja1999> (pristupljeno 22. rujna 2013.)

¹⁷⁰ *Zeleni tjedan*, nulti broj, 14. veljače 1999.

¹⁷¹ Jošt i Cox, 2003:185

¹⁷² Kulić, 1996.; Kulić, 1997

¹⁷³ Bobanović, 1996

¹⁷⁴ Tomašević, 1999

Upozorili su da hrvatska nema nikakvu regulativu o GMO.¹⁷⁵ Kasnije se saznalo, da su u Hrvatskoj od 1997., u organizaciji Pioneera, Monsanto i drugih korporacija, na više lokacija vođena ispitivanja s GM hibridima kukuruza tolerantnih na herbicid i otpornih na štetnike, u odsutnosti svakog propisa o biosigurnosti i bez suglasnosti nekog državnog tijela.¹⁷⁶

Potpredsjednica HSNZ mr.sc. Zora Maštrović prevela je knjigu Johna Fagana »*Dangers of Genetic Engineering – Solutions of Vedic Engineering*«, te su neke dijelove tiskali kao brošuru. Knjiga je tiskana je 1999. u izdanju Hrvatsko-indijskog društva. Autor knjige je molekularni biolog, koji je 1994. odustao od istraživanja, vratio već dobivenu donaciju i pozvao na pedesetgodišnji moratorij na genetska istraživanja na ljudskom zametku te na puštanje genetski promjenjenih organizama u okoliš. Okrenuo se istraživanju tradicijske medicine, osobito Maharišijevе ayurvede.¹⁷⁷

Pomoćni biskup zagrebački Vlado Košić podržao je anti-GMO kampanju Zelene akcije i Zelenog foruma. »Ako samo govorimo da smo vjernici, a ponašamo se bezobzirno uništavajući prirodu koja je Božje stvorenje, tada pokazujemo da niti stvoritelja ne poštujemo.«¹⁷⁸

Na *Prvom kongresu hrvatskih genetičara s međunarodnim udjelom*, na Hvaru početkom lipnja 1998., pokrenuta je inicijativa da se zauzme stav o uporabi transgenih biljaka u poljoprivredi. Stavovi znanstvenika su bili podijeljeni, pa zajednički stav nije bio donesen ni četiri godine kasnije.¹⁷⁹

Od bitnog značaja bio je *Sedmi međunarodni skup »Dani Frane Petrića«*, na temu »Izazovi bioetike«, na Cresu 4. rujna 1998.. Tada je donesen »Apel za etičku i pravnu regulaciju primjene genetskog inženjerstva u proizvodnji i distribuciji hrane«, upućen Vladi RH i cjelokupnoj hrvatskoj javnosti. Skup je bio multidisciplinarnan, sa sudjelovanjem filozofa i znanstvenika prirodoslovnog, tehničkog i biotehničkog usmjerenja, liječnika i znanstvenika u području medicinskih znanosti. U apelu se navodi: »Kao znanstvenici i intelektualci postali smo svjesni moralne odgovornosti, na globalnoj i nacionalnoj razini, za posljedice primjena novih znanstvenih otkrića, te želimo skrenuti pozornost na moguće nesagledive štete za zdravlje ljudi, okoliš i ukupni opstanak, te za nacionalne interese Republike Hrvatske zbog moguće nekontrolirane i neodgovorne primjene još znanstveno nedovoljno verificiranih, a komercijalno već primjenjivih rezultata genetičkog inženjerstva u proizvodnji i distribuciji hrane.«

Apel sadrži dva zahtijeva: »da se osnuje Bioetičko povjerenstvo pri Vladi RH, sastavljeno od eminentnih predstavnika znanosti, etičara (filozofa i teologa), te predstavnika javnosti«, uz isključenje »osoba iz onih struktura koje su interesno-komercijalno uključene u proizvodnju i plasman genetski modificiranih (GM) proizvoda«, te »da se ovo područje pravno regulira, osigura upravna kontrola, te zabrani uvoz hrane i poljoprivrednih proizvoda koji su genetski modificirani ili da se barem uvede obavezno označavanje da su ti proizvodi (ili njihove sastavne supstance) genetski modificirani, kako bi građani, odnosno potrošači ostvarili pravo na izbor hrane. Posebno je potrebno zabraniti svaku sjetvu, pa i u pokusne svrhe, takvih genetski modificiranih biljaka.« Jošt komentira: »Zanimljivo je da je usaglašavanje stavova mnogo lakše u drugih struka, udaljenih od molekularne biologije i agronomije.«¹⁸⁰

Već u studenome iste godine, Sabor donosi gore navedene zaključke, u kojima se ponavljaju formulacije iz Apela.¹⁸¹ Donošenje zaključaka je tražila Hrvatska seljačka stranka, te su uneseni u »Izvjješće o stanju poljoprivrede Republike Hrvatske – zaključak«, sa 35. sjednice Zastupničkog doma Hrvatskog državnog sabora, 27. studenog 1998. preporuča vladi zabranu sjetve transgenog sjemena, pa i u u pokusne svrhe, te traži osnivanje Bioetičkog povjerenstva.

Klub znanstvenih i kulturnih djelatnika Hrvatske seljačke stranke, kojem je na čelu bio doc.dr. Ante Čović, predstojnik Katedre za etiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu, organizirao je u Zagrebu 10. travnja

¹⁷⁵ Izvještaj s tiskovne konferencije HSNZ 13. srpnja 1998., *Hrvatske eko-vijesti*, br. 6, srpanj 1998

¹⁷⁶ Kruszewska, 2000:11-16

¹⁷⁷ *Zeleni tjedan*, br. 14, 18. listopada 1999.

¹⁷⁸ Dopis objavljen u *Biltenu Zelenog foruma*, br. 2, studeni 1999.. Citirano prema *Zeleni tjedan*, izv. broj, 20. prosinca 1999.

¹⁷⁹ Jošt, 2003:72

¹⁸⁰ Jošt, 2003:72

¹⁸¹ Morić, 1999

1999. okrugli stol »Bioetički aspekti genetičkog inženjerstva«.¹⁸² HSS se izjasnio odlučno protiv GMO. U tim djelatnostima HSS-a imala je bitnu ulogu Marijana Petir, koja je nakon uspješne kampanje protiv potencijalnog odlagališta radioaktivnog otpada u Moslavini (vidi odjeljak 3.5.) postala ravnateljica Ravnateljstva za zaštitu okoliša HSS-a. Zastupnici HSS-a, tada u oporbi, više su puta istupali u vezi ove teme, optužujući Vladu da ne poštuje zaključke Sabora iz studenoga 1998..

U odgovoru na takve primjedbe, ministar poljoprivrede Ivan Đurkić rekao je da se radio o »zlona-mjernicima«, koji »spominju periferne teme kao što su genetski inženjering i ulazak Hrvatske u WTO te nas na taj način samo uznemiravaju«¹⁸³. Četvrta konvencija Hrvatske stranke prava, u rujnu 1999., izjasnila se za »proizvodnju zdrave hrane u suglasju s okolišem«.¹⁸⁴

SDP je 15. rujna 1999. organizirao okrugli stol »Genetski inženjering u proizvodnji hrane – kako dalje?«, na koji su bili pozvani predstavnici obje strane i čuli se uobičajeni međusobno nepomirljivi stavovi i optužbe. Od prisutnih predstavnika SDP-a, nekoliko su istupili u korist GMO, a nitko protiv.¹⁸⁵ Na okruglom stolu koji je organizirala Zelena akcija 18. listopada 1999., predstavnici HSS-a i HSP-a bili su odlučno protiv GMO, a predstavnici SDP-a, HSL-a i Liberalne stranke bili su suzdržani.

Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva je 4. veljače 1999. donijelo rješenje o osnivanju *Povjerenstva za praćenje istraživanja i razvoja svojstava genetički preinačenih biljaka*. Umjesto zabrane, počelo se raditi na regulaciji.

Vlada RH 22. travnja 1999. osniva *Bioetičko povjerenstvo radi praćenja problematike plasmana na tržište proizvoda koji sadrže ili se sastoje od genetski modificiranih organizama* (naziv je ubrzo promijenjen u *Bioetičko povjerenstvo za praćenje genetski modificiranih organizama*). Iako je to bilo u skladu sa zahtijevom Sabora iz studenoga, nije poštovan zahtijev da u Povjerenstvo budu samo osobe »koje nisu interesno-komercijalno uključene u proizvodnju i plasman GM proizvoda«.

Među članovima povjerenstva je odmah došlo do raskola. Prva sjednica održana je 10. svibnja 1999., a dva dana kasnije jedne su dnevne novine objavilo da je Povjerenstvo odobrilo zahtijev američke tvrtke »Pioneer« za uvoz GM sjemena kukuruza. Petorica članova Povjerenstva tvrdila su da na sjednici o tome uopće nije bilo govora, te da se uvoz i ne bi mogao odobriti, jer je to protivno zabrani koju je donio Sabor. Prof. dr. Marijan Jošt i prof. dr. Draško Šerman s Medicinskog fakulteta procijenili su da je Povjerenstvo »igra za javnost«, da bi se dala formalno pokriće za pokusnu sjetvu GM kukuruza, koja je započela krajem travnja, prije prvog sastanka Povjerenstva.¹⁸⁶ Stavovi dvije grupe članova Povjerenstva, pro- i anti-GMO, bili su nepomirljivi. Predsjednica Povjerenstva, akademkinja Sibila Jelaska, krajem 2000. prestala je sazivati sastanke i Povjerenstvo je dalje postojalo samo na papiru.¹⁸⁷

.Mreža udruga *Zeleni forum* na sastanku u studenome 1998. g. donosi odluku o pokretanju kampanje protiv GMO kao jedne od svojih bitnih zajedničkih djelatnosti u idućoj godini. U proljeće 1999, Zelena akcija organizira za hrvatske prilike neočekivanu prosvjednu akciju, u Opatiji na agronomskom simpoziju *Krmiva '99* »na kojem su američki znanstvenici zaposleni u tvrtkama za proizvodnju GMO-hrane za stoku promovirali svoje proizvode«. Aktivisti su hitro pripremili akciju, upotrijebili upravo nabavljeni kombi i pojavili se u Opatiji s transparentima i lecima, privukavši znatnu pažnju medija. Time je započela kampanja *GMO - resistance Croatia '99*, kasnije marketinški nazvana *Bljak '99*.¹⁸⁸

Zelena akcija je, uz sudjelovanje drugih udruga članica Zelenog foruma, uzorno organizirala kampanju, prenoseći iskustva okolišnih pokreta iz razvijenijih zemalja i gradeći na stečenim iskustvima prethodne velike kampanje protiv TE na ugljen. Paralelno su organizirana tri područja aktivnosti: edukacija, direktne akcije i političko djelovanje. Raznolikim akcijama, osmišljenim tako da budu i vizualno atraktivne i provokativne, privukli su znatnu pažnju medija. »Direktne akcije« služile su upravo toj svrsi;

¹⁸² Morić, 1999; *Zeleni tjedan*, br. 1, 12. travnja 1999

¹⁸³ Jutarnji list, 25. rujna 1999.; cit. prema *Zeleni tjedan*, br. 11, 27. rujna 1999.

¹⁸⁴ *Zeleni tjedan*, br. 15, 25. listopada 1999.

¹⁸⁵ *Zeleni tjedan*, br. 10, 20. rujna 1999.

¹⁸⁶ Kruszewska, 2000:14

¹⁸⁷ Jošt, 2003:181

¹⁸⁸ Bogdanović, 2001:96

bile su organizirane kao performansi, nisu išli toliko daleko da bi uništavali nasade. »Prva direktna akcija u polju sa genetički modificiranim kukuruzom bila je početkom srpnja u Zagrebu na pokusnom polju Agronomskog fakulteta. Akcija se sastojala u tome da aktivisti obučeni u bijela odijela uđu u kukuruz, istaknu transparente s jednostavnim porukama kao *Igrate li se Boga, Vaš profit = naši životi*. Nakon toga su ogradili polje kukuruza sa žutom trakom i izvlačili jedan drugoga iz kontaminiranog područja.«¹⁸⁹

Tijekom 1999. održano je dvadesetak direktnih akcija i predavanja u svim dijelovima Hrvatske, te dva okrugla stola s predstavnicima političkih stranaka u Osijeku i u Zagrebu. Sve tadašnje oporbene stranke dale su podršku njihovim zahtjevima. Brojne druge organizacije surađivale su sa Zelenim forumom u pojedinim akcijama.

U predavanjima, od bitne je važnosti bilo sudjelovanje dr.sc. Marijana Jošta. Mnogi su mu znanstvenici zamjerali taj angažman. Zvonimir Radić je rekao da Jošta, dok prodani političari šute, bjesomučno napadaju znanstvenici iz svojih disciplinarnih bunkera, koji reprezentiraju onu znanost, koja je u službi ekonomske-tehničke globalizacije.¹⁹⁰

Jedan od vitalnih elemenata u stvaranju široke koalicije bilo je povezivanje s pokretom za organsku (ekološku) poljoprivredu. To je omogućilo i bitno obogaćenje sadržaje kampanje: ona nije bila samo »protiv«, nego i »za«. Normama ekološke poljoprivrede, koje je donio IFOAM, zabranjeno je korištenje genetski modificiranih organizama i njihovih produkata. U veljači 2000. g. na hrvatskom i na engleskom, tiskan je izvještaj »Genetički preinačena hrana i usjevi u Hrvatskoj: prijetnja ekološkoj poljoprivredi«, koji je napisala Iza Kruszevska, neovisna novinarka iz Londona, međunarodna koordinarica organizacije *ANPED - The Northern Alliance for Sustainability* sa sjedištem u Amsterdamu.

Anti-GMO kampanja intenzivno je nastavljena slijedećih godina, pa radi potpunosti to ovdje ukratko prikazujemo.

U Zagrebu je 16. studenoga 2000. održan *Prvi hrvatski simpozij o ekološkoj poljoprivredi »Hrvatski put u ekološku poljoprivredu«*, čiji su sudionici uputili Hrvatskom državnom saboru *Peticiju za potpunu zabranu oslobađanja genetički preoblikovanih organizama u okoliš*. Pozivaju se na zahtjev za globalni moratorij na otpuštanje genetski preoblikovanih organizama u okoliš, koji su znanstvenici 39 zemalja preko organizacije *Physicians and Scientists for Responsible Application of Science and Technology* (PSRAST) iste godine uputili svim vladama svijeta. »Nismo protiv znanosti i znanstvenog napretka, ali tražimo potpunu društvenu kontrolu po ljudskih rod i okoliš opasnih istraživanja. (...) Budućnost Hrvatske je u ekološkoj poljoprivredi i proizvodnji zdrave hrane. Uz takovu proizvodnju, zbog rizika koji sa sobom nosi, prisustvo genetski preoblikovanih organizama nije dozvoljeno.«¹⁹¹

Predavanja američkih farmera Percyja Schmeisera i Toma Wileya o njihovom sporu s kompanijom »Monsanto«, organizirana siječnja 2002. u više hrvatskih gradova, bila su odlično posjećena i medijski popraćena.¹⁹²

Početkom 2002. godine četiri ministarstva su pokrenula inicijativu o hitnom donošenju privremene zabrane uvoza GM proizvoda u Hrvatsku. Vlada SAD reagirala je upozorenjem da je zabrana moguća jedino ako postoje znanstveni dokazi nesigurnosti biotech proizvoda, te da će SAD, ako se zabrana donese, povesti postupak pred WTO.¹⁹³ Zbog iste teme su SAD došle u sukob s Europskom unijom.¹⁹⁴ U tome se vidi važnost suprotnosti između načela predostrožnosti i načela »dokazane opasnosti«, odnosno »procjene rizika i planiranja upravljanja rizikom«, što je politička, a ne stručna dilema.¹⁹⁵ Nastojeći promovirati

¹⁸⁹ Bogdanović, 2001:96

¹⁹⁰ Na predstavljanju knjige »Intelektualni izazov tehnologije samouništenja«, u Križevcima 2003., kojoj je Radić pisac predgovora; bješke autora s predstavljanja.

¹⁹¹ Jošt i Cox, 2003:278

¹⁹² Jošt i Cox, 2003:89-92

¹⁹³ Jošt i Cox, 2003:179-180

¹⁹⁴ Jošt i Cox, 2003:16

¹⁹⁵ Kruszevska, 2000:29

GMO, veleposlanstvo SAD organiziralo je 17. listopada 2002., u Novinarskom domu u Zagrebu, okrugli stol »Biotehnologija i hrana«.¹⁹⁶

3.4. Ekološka poljoprivreda i permakultura

Uporno djelujući na javnom zagovaranju i lobiranju, zagovornici ekološke poljoprivrede postigli su utjecaj na strukture političkog odlučivanja, ali odgovor vlasti i administracije bio je spor. U javnosti, vrijeme se često trošilo na ideološko nadmudrivanje o tome može li ekološka poljoprivreda biti globalna alternativa klasičnoj, dok se sa stajališta praktičnih politika i nacionalnog interesa radilo o tome, da Hrvatska pokuša zauzeti jedan dio rastućega tržišta, koristeći dobre prirodne preduvjete za proizvodnju i perspektive za izvoz. Eksperti klasične poljoprivrede teško su prihvaćali nove ideje (često su ih doživljavali kao banalno propagiranje povratka na stare metode).¹⁹⁷

Ova sporost države na inicijative iz (civilnoga) društva, kao i raskol između načelnih rasprava i pragmatičnih politika (što možemo nazvati nesposobnošću da se razmišlja strateški, da se načela i praksa povezuju i usklađuju) ostaje kao konstanta političkih diskusija i donošenja političkih odluka u Hrvatskoj koju, s gledišta ekološkog pokreta (a vjerojatno i šire) možemo uočiti od 1970-ih godina (kad je »sustav pojeo pokret«, kako smo pisali 1992) sve do danas (vidi odjeljak 2.7. i poglavlje 4).

Povjerenstvo za izradu zakona o ekološkoj poljoprivredi pri Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva bilo je osnovano u veljači 1998.. Udruge su uspostavile kontakte i suradnju sa Zavodom za poljoprivredno-savjetodavnu službu, koji je kasnije uveo u svoj sastav i stručnjaka za to područje. Tek u siječnju 2001. donesen je »Zakon o ekološkoj proizvodnji poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda«. Kasnije je ekološka proizvodnja uvedena u sustav poljoprivrednih poticaja.¹⁹⁸ Tako su, sa zakašnjenjem, stvoreni uvjeti za prelaz ekološke poljoprivrede sa stupnja grupica entuzijasta na normalnu ekonomsku aktivnost.

Permakulturni pokret nastavio je djelovati okupljajući grupice entuzijasta. Jedna struja anarhista¹⁹⁹ u to doba prihvaća permakulturu. Oni će osnovati udrugu *Zelena mreža alternativnih grupa (ZMAG)* (registrirana 2002., neformalno djeluje od 2000), kojoj je stožer djelatnosti »Reciklirano imanje« u Vukomeriću. Permakulturni pokret i danas djeluje u Hrvatskoj kao dio organiziranog svjetskog pokreta.

3.5. Razna zbivanja u tom razdoblju

Knjiga »Zaštita okoliša u Zagrebačkoj županiji« Vere Petrinjak Šimek (1997) daje sustavni pregled raznih problema, na osnovu podataka prikupljenih anketom gradonačelnika i načelnika općina, te analizom prijava građana na *Zeleni telefon*. Isti tip problema javljao se svuda u Hrvatskoj: nelegalna smetlišta, neuređena legalna smetlišta, zagađenost voda, nedostatak regulirane odvodnje, nelegalni i protupropisni rad šljunčara i kamenoloma, nepoštivanje propisa o zaštiti okoliša zanatskih i industrijskih pogona (zagađenost zraka i vode, prevelika buka), pretjerana eksploatacija šuma, bespravna i prekomjerna gradnja, prenamjena zelenih površina u gradovima idr.. Postojeći propisi često su bez posljedica godinama kršeni. Uređaji za pročišćavanje ispušnih plinova i otpadnih voda često su se kvarili i mjesecima ostajali nepopravljeni ili čak namjerno isključivali, jer je njihovo održavanje skupo, a pravilan rad traži veliku

¹⁹⁶ Jošt i Cox, 2003:180-181

¹⁹⁷ O negativnim posljedicama industrijalizirane poljoprivrede i organsko-biološkoj alternativi vidi npr. Tomić i dr, 1998.

¹⁹⁸ Ekološka..., 2002

¹⁹⁹ Anarhisti u Hrvatskoj organizirano djeluju od početka 1990-ih, kroz *Zagrebački anarhistički pokret* i druge grupe. Vidi prikaz knjige Dražena Šimleše »Snaga utopije : Anarhističke ideje i akcije u drugoj polovici dvadesetog stoljeća«, *Zeleni tjedan*, br. 3/II, 29. veljače 2000..

stručnost i pažnju.²⁰⁰ Opasni otpad posebni je problem, kojeg međutim građani manje zapažaju, jer se, prema mnogim iskazima i indicijama (nikad dokazanim) često odlagao ilegalno i zatrpavao na područjima eksploatacije šljunka i kamena, ili pak spaljivao u pećima koje nisu tome namijenjene.

Interes građana za situaciju njihovog neposrednog okoliša, naravno, bio je prigušen tijekom rata, iako nikad nije posve nestao. Nakon završetka ratnih operacija, već krajem 1995. i početkom 1996. interes i aktivnost naglo rastu.²⁰¹ Javlja se spontani građanski prosvjedi, koji često brzo utihnu pod raznim pritiscima, ignoriranjem vlasti i pasivnošću većine lokalnog stanovništva (obično sve ovisi o dvoje-troje spontano izniklih lokarnih lidera, često liderica), ponekad budu žestoki, a ponekad dugotrajni i dobro organizirani, uz podršku iskusnih ekoloških udruga.

Tipični problem u gradovima je prenamjenjivanje zelenih površina u stambenim naseljima za novu gradnju, pod očitim komercijalnim pritiscima i zanemarivanjem urbanističkih načela; često se radilo i o ilegalnoj gradnji, s računicom da će se papiri srediti naknadno. U kolovozu 1997. u naselju Jarun u Zagrebu okolni stanovnici počupali su kolce, postavljene za ogradu budućeg gradilišta. »Ako treba, leći ćemo i bageri će proći samo preko nas mrtvih!«²⁰² Takva vrsta problema u Zagrebu i drugim gradovima ostala je tipična i 2000-ih godina.

Mještani naselja Vrbovec Samoborski i Cetine Samoborske prosvjedovali su 1997. i 1998. zbog samoborskog smetlišta Trebež, koje je godinama radilo bez dozvole, a nalazi se samo 500 metara od vodocrpilišta Strmec. Zagađene su bile podzemne vode u bunarima, iz kojih se još snabdjevao dio stanovništva. Uz to, ukazano je na problem otvorenog kanala potoka Matovščina koji donosi fekalne vode iz Farkaševca. Pritom je nakon razdvajanja područja Grada Zagreba i Zagrebačke županije prestala isplata »ekološke rente«.²⁰³

Takva vrsta lokalnih problema i prosvjeda javljala se svuda po Hrvatskoj, nastavljajući se na događaje s kraja 1980-ih i 1990.-91.. U pravilu su prosvjedi izrazito kampanilistički: stanovnici pojedinih naselja ili dijelova naselja, mjesni odbori i općine se međusobno sukobljavaju, bez volje da se sagleda šira slika. Interes brzo splašnja kad se neposredni problem riješi.²⁰⁴

Značajna je bila građanska akcija u Podsusedu, započeta 1997., zbog zagađivanja zraka s područja bivše Cementare, pripisivanog tvrtki C.I.O.S., koja se bavila prikupljanjem i preradom metalnoga otpada²⁰⁵ te je godine 1998. dobila godišnje priznanje Državne uprave za zaštitu prirode i okoliša, iako je postrojenje, sagrađeno na području bivše tvornice cementa, radilo bez građevinske i lokacijske dozvole. Legalni rad (mljevenje i prešanje željeznog otpada) vjerojatno nije bio upitan, ali sumnjalo se na ilegalno spaljivanje otpada – koje se, kako je za sumnjive radnje u Hrvatskoj bilo uobičajeno još 1980-ih²⁰⁶, događalo noću i preko vikenda.²⁰⁷ U Zelenoj akciji došlo je do sukoba, jer je predsjednik Toni Vidan izrazio podršku građanima Podsuseda, dok je voditelj Sekcije za otpad Ivan Pejković javno napao Vidana da »rješenja državnih tijela ignorira i naziva ih falsifikatima, a sve u svrhu (...) obmanjivanja javnosti i zadržavanja anarhije, iste one koju je uveo u Zelenoj akciji«²⁰⁸.

²⁰⁰ Autor je, djelujući kao aktivist i novinar, često čuo takve primjedbe, iz raznih izvora, o raznim pogonima. Filtere na uređajima za pročišćavanje treba mijenjati i stavljati nove, što je znatan trošak. Ako se to zanemari, smrad bude gori nego da filtera ni nema. Upravljanje procesom sagorijevanja otpada treba pažljivo regulirati, prema tehničkim priručnicima, ovisno o kemijskom sastavu otpadnih tvari: paziti da neke tvari ne budu zajedno zbog mogućnosti rekombinacije kojom se stvaraju novi opasni produkti, regulirati temperaturu i dotok zraka idr.. Čuo sam više puta primjedbe da se pravilnici zanemaruju: jednostavno se sve baci u peć. Uz to je bilo i tvrdnji da se u pećima ilegalno, bez evidencije, spaljuje opasni otpad raznog porijekla, da ga se riješi, jer bi pravilan način zbrinjavanja bio mnogo skuplji. To se često radilo navečer ili preko vikenda. Takve je stvari vrlo teško dokazati. Takve pritužbe bile su česte i 1980-ih (Kambić, 1987)

²⁰¹ Verheije & Kosterink, 1996:12

²⁰² Misteriozni..., 1997

²⁰³ Smetlište..., 1997 i drugi napisi u novinama.

²⁰⁴ O lokalnim pobunama protiv odlagališta otpada krajem 1980-ih i 1990.-91. vidi Oštrić, 1992:92 i Oštrić, 1991u.

²⁰⁵ Oštrić, 1997e

²⁰⁶ Kambić, 1987

²⁰⁷ Bender, 1998; vidi bilješku 200.

²⁰⁸ Kastratović, 1997

Akcija je prilično snažno mobilizirala građane, koji su osnovali udrugu *Eko-2000*, i trajala više godina. Vlasnik C.I.O.S-a Petar Pripuz, čovjek s jakim političkim vezama, u emisiji »Motrišta« na HTV-u 29. rujna 1998. optužio je prosvjednike da iza njih stoje »ljudi koji su 1990. izgubili izbore«. Konačno je, u okviru programa konačne sanacije područja bivše cementare, sporno postrojenje premješteno. Tijekom sporova, na vidjelo je izašlo i potpuno bezvlađe na području bivše tvornice cementa, koja je već više od deset godina bila u stečajju: svi objekti unutar ograde, u kojima je radilo 17 tvrtki, bili su sagrađeni bespravno.²⁰⁹

Pogon Plive u Savskom Marofu (općina Brdovec) imao je samostalni ispusn otpadnih voda u Savu, bez tretmana, preko otvorenog potoka Gorjak, zbog smrada poznatog kao »Smrdljivac«. Građani su se tijekom godina često žalili²¹⁰, više puta pokušali organizirati otpor, prosvjedovali i vršili pritisak da se problem riješi; nešto je obećavano, ali uvijek odgađano. Može se pretpostaviti da je Pliva naprosto previše moćna da bi ju se pritiskom natjeralo na značajnu investiciju.

Kamenolomi i šljunčare širom Hrvatske radili su često posve ili djelomično ilegalno i bez brige za okoliš (buka, prašina, vibracije, stvaranje klizišta, nesaniranje napuštenih iskopa, kopanje šljunka u vodozaštitnom području, a prema više izvjava često je u jame, prije djelomičnog zatrpavanja, bacan opasni otpad). Često je dobivano odobrenje za »istražne radove«, koji su zapravo bili eksploatacija, uz iskop stotina tisuća pa i milijuna prostornim metara tijekom više godina. Kazne koje su mogli izreći rudarski inspektori bile su smiješno male: 100 do 1000 DEM za pravnu osobu i od 25 do 125 DEM za odgovornu osobu.²¹¹ »Utvrđeno je da 84% subjekata izvodi rudarske radove bez odobrenja predviđenih Zakonom o rudarstvu, te bi na osnovu zatečenog stanja Državni inspektorat mogao zabraniti njihov daljnji rad.«²¹²

Radilo se o velikom biznisu, koji je bilo teško suzbiti jer je snažna građevinska industrija zainteresirana za jeftinu sirovinu. Prosvjedi lokalnoga stanovništva javljali su se često u drugoj polovici 1990-ih i 2000-ih širom Hrvatske. Gotovo uvijek su bili neuspješni. Najuporniji su bili prosvjedi zbog ilegalnog šljunčarenja u Mićevcu kod Zagreba²¹³; pritom je važan bio produktivni spoj »ukorijenjenosti u zavičar« i šire urbane kulture (jer Mićevec je naselje višestoljetne tradicije, a graniči s područjem grada Zagreba tj. naseljem Jakuševac, koje ima poseban problem deponije otpada) koji smo spomenuli u odjeljku 2.11..

14. ožujku 1999., nakon 50 godina rada kemijskih postrojenja »Adriavinil« (nekadašnji »Jugovinil«), čiji je veći dio ionako već bio zatvoren, nakon višegodišnje kampanje udruga »Sunce« iz Splita, ogranka DPP »Lijepa naša« iz Kaštela idr., u Kaštelima je održan referendum s pitanjem »Jeste li za budućnost Kaštela bez bazične kemijske industrije - proizvodnje PVC-a?«²¹⁴ Zastupnici obe strane proglasili su ishod za svoj uspjeh: na referendum je izašlo samo 31% stanovništva, ali je 89% odgovorilo »da«.

U krugu postrojenja, samo 80 metara od prvih kuća, nalazile su se dvije goleme kugle sa uskladištenim vinil-klorid-monomerom (VCM), sirovinom koja ima niz neuzgodnih svojstava - otrovna, zapaljiva i eksplozivna. Navodilo se da bi po američkim standardima udaljenost od kuća morala biti osam kilometara. Osim toga, u krugu tvornice bila je uskladištena velika količina radioaktivnog materijala, s dozom zračenja do sto puta većom od dozvoljene.

Polemike su bile žestoke, polarizirali su se i građani i civilno društvo. Ekološkim udrugama pružile su podršku udruge proizašle iz domovinskog rata, brojni bivši radnici »Adriavinila«, te gradsko poglavarstvo (HDZ-ovsko). Na suprotnoj su se strani, u ime obrane radnih mjesta, našli ministar gospodarstva Nenad Porges (HDZ), Stožer za obranu Adriavinila, sindikati i lokalni ogranci oporbenih stranaka (valjda po inerciji protiv HDZ-a).

Snažno antinuklearno raspoloženje javnosti također je dovelo do prosvjeda. Godine 1997., u *Strategiji prostornog planiranja RH* bile su predložene četiri potencijalne lokacije za skladište nisko i srednje radioaktivnog otpada (za eventualnu pohranu polovice otpada iz NE Krško, te eventualno budućih nu-

²⁰⁹ *Zeleni tjedan*, izv. broj, 20. prosinca 1999.

²¹⁰ Petrinjak Šimek, 1997:45, 76

²¹¹ Kao posljedica visoke inflacije iz 1991.-1993., u tadašnjim pravilnicima kazne su bile izražene u njemačkim markama.

²¹² Oštrić, 1997p

²¹³ Oštrić, 1997p

²¹⁴ Oštrić, 1999a

klearnih elektrana u Hrvatskoj). Lokacije na Psunju i Papuku izbačene su nakon prosvjeda lokalnih vlasti i lobiranja saborskih zastupnika iz toga kraja. Prosvjedovalo je i stanovništvo Moslavine, gdje je bila potencijalna lokacija kod sela Mustafina klada, općina Velika Ludina. Nisu bili dovoljno uporni i lokacija je ušla u Strategiju.

Nakon Strategije trebalo je donijeti i *Program prostornog uređenja RH*. Od početka srpnja 1998., rasplamsala se akcija među stanovništvom i lokalnim vlastima u Moslavini. Pokretač i duša akcije bila je studentica biologije i teologije Marijana Petir, koja je bila na čelu *Kluba mladih HSS-a općine Velika Ludina*. Osnovan je *Antinuklearni stožer Moslavine*. Uključili su se klubovi mladih, lokalni ogranci političkih stranaka, razne udruge. Organizirali su tribine i emisije na lokalnom radiju i obilazili stanovnike od vrata do vrata. Skoro svi stanovnici općine, njih oko 2.000, potpisali su peticiju protiv gradnje, kao i tisuće stanovnika susjednih općina i gradova Kutine, Čazme i Ivanić Grada. Sve susjedne općine i gradovi izjasnili su se protiv gradnje. Podržao ih je saborski zastupnik, general Janko Bobetko.²¹⁵ Peticija je prikupila 30.000 potpisa. Zelena akcija pomagala je svojim iskustvom i stečenim vezama i ugledom u javnosti. U travnju 1999., neposredno prije saborskog zasjedanja, organiziran je prosvjedni skup u Zagrebu. U Saboru je prihvaćen amandman na prijedlog Programa prostornog uređanja, kojim je lokacija odbačena. U svibnju 1999. sudionici kampanje osnovali su regionalnu udruhu *Zeleni Moslavine*, koja i danas djeluje.

Ostala je ucrtana samo lokacija na Trgovskoj gori, području nakon »Oluje« gotovo pustom. Iako sa zakašnjenjem, i tu će biti pokrenut prosvjed: 2001. godine, inicijativom udruge »Unski smaragdi« iz Bihaća, a u Hrvatskoj je nositelj postala *Kostajnička alternativna omladinska scena* (KAOS) iz Hrvatske Kostajnice.

Sukob oko planirane četvrte hidroelektrane na toku Drave u Hrvatskoj (vidi odjeljak 2.11.) nastavio se. Zbog šume Repaš, došlo je do raskola između šumarske struke s jedne, te većine energetičarske i vodoprivredne s druge strane. Na Međunarodnoj konferenciji »Održivo gospodarsko korištenje nizinskih rijeka i zaštite okoliša« 27.-28. svibnja 1998. sukob je bio tako nepomirljiv, da su skoro svi energetičari uskratili dozvolu, da se njihovi prilozi tiskaju u zborniku radova.²¹⁶ Šumari su optuženi da zastupaju »ekstremnu struju protiv bilo kakvog razvoja«.²¹⁷ Udruge iz gornje Podravine uspostavile su intenzivnu suradnju s ekološkim drugama iz Mađarske, Slovenije, Austrije i Njemačke. U Koprivnici je 8. travnja 1999. održan Međunarodni ekološki skup »Park prirode i rezervat biosfere Drava-Mura«.²¹⁸ Sukob tinja i danas, jer ni HEP ni vlade ne odustaju od mogućnosti gradnje (unesena je i u plan rada aktualne Vlade RH, krajem 2011).

Osobito intenzivnu djelatnost razvilo je krajem 1990-ih Društvo za zaštitu prirode Slavonije i Baranje, koje se 1999. povezalo sa Slavonsko-baranjskim društvom za zaštitu životinja u grupaciju nazvanu *Osječki zeleni* (za razliku od ranije osnovane udruge *Zeleni Osijek*, koja se orijentirala na rad na projektima za donatore). »Spiritus movens« bila je Ljiljanka Mitoš-Svoboda, umirovljena nastavnica, slikarica i novinarka.²¹⁹ Iako su se bavili pretežno lokalnim temama i slabo surađivali s maticom pokreta oko Zelene akcije, nastupali su kao »zeleni radikali«, beskompromisno u nastupu, ne bježeći od konflikata s najmoćnijim interesima i političarima, uspješno privlačeći pažnju javnosti. Razotkrivali su nezakonitosti u Parku prirode »Kopački rit«²²⁰ i u gradu Osijeku.²²¹

U ožujku 1998. u okviru Hrvatskog novinarskog društva osnovan je *Zbor novinara za okoliš*, a za prvu predsjednicu izabrana je Lidija Firšt s Obrazovno-znanstvenog programa HRT. Osnovan je i

²¹⁵ Oštrić, 1998a

²¹⁶ Zbornik..., 1998

²¹⁷ Bergman, 1998

²¹⁸ *Zeleni tjedan*, br. 1, 12. travnja 1999.

²¹⁹ Kratka biografija na <http://trag-crveno.info/ljiljanka-mitos/> (pristupljeno 23. rujna 2013.)

²²⁰ *Zeleni tjedan*, br. 10, 20. rujna 1999., te brojni napisi u lokalnim i nacionalnim medijima. »Zeleni Osijek« se djelomično ogradio od njih jer su »preoštri«, ističući za sebe da su »umjerenih pogleda«. (*Zeleni tjedan*, br. 11, 27. rujna 1999.)

²²¹ Npr. prodaja gradskog parka »Vidikovac« tajkunu Antunu Novaliću. (*Jutarnji list*, 26. srpnja 1998., *Hrvatske eko-vijesti*, srpanj 1998, br. 14)

Klub novinara za okoliš Slavonije i Baranje. Uz povremene okrugle stolove (npr. »Trebalo li Hrvatskoj Ministarstvo (zaštite) prirode i okoliša, 12. travnja 1999.) , od 1999. dodjeljuje godišnju nagradu za najbolji novinarski rad o zaštiti okoliša *Degenia Velebitica*.

Nije bilo inicijativa za osnivanje zelene stranke ili samostalni nastup »civilne scene« na izborima. Godine 1996. i 1997. dvije grupice, koje nisu imale veze s ekološkim pokretom niti srodnim pokretima i udrugama, osnovale su stranke *Zelena zajednica* (bivši članovi i članice HSS-a) i *Hrvatska stranka zelenih* (po indicijama, većinom vezani uz HDZ kao moguća satelitska stranka). Predsjednik potonje postao je Josip Anton Rupnik, koji je 1993.-1997. bio zastupnik u Županijskoj skupštini Istarske županije. (vidi odjeljak 2.3.) Rupnik je već 1998. bio smijenjen i kasnije je osnovao drugu stranku. Vodstvo iz Zagreba ignoriralo je jedini aktivni ogranak u Zadru, pa se u predizbornoj kampanji za saborske izbore od 3. siječnja 2000. u televizijskom predstavljanju kao nositelj liste u IX. izbornoj jedinici pojavio čovjek kojeg nitko u Zadru nije poznao, i koji se predstavio: »Nastupam u ime Hrvatske stranke prava... ovaj, zelenih«. ²²² Zadranima su istupili i kasnije također osnovali novu stranku.

U proljeće 1999., Vladimir Lay i Zoran Oštrić postali su članovi Zelene zajednice, koja mijenja ime u *Zelena stranka*, a za predsjednika je izabran Zoran Pišl ²²³, ranije član HSLS-a i vijećnik u Gradskoj skupštini Velike Gorice. Obojica su stranku napustili tijekom 2000. i ona se raspala. ²²⁴

3.6. Sudjelovanje u kampanji udruga Glas '99

U odjeljku 2.4. prikazali smo idejne sukobe u SZH 1990.-1994.. Zahvaljujući navedenim nacionalnim kampanjama, tijekom 1997.-1998. socijalno-ekološka struja (vidi odjeljak 2.5) naglo jača, a konzervativna je prisutna u dijelu retorike. Spomenuli smo da je ta struja »društvenotvorna«, povezana s »alternativnim« svjetonazorom koji dijeli s drugim novim društvenim pokretima, s postmodernim, antiautoritarnim mentalitetom i spektrom vrednota, koji u razvijenim zemljama Zapada zastupaju zelene stranke (vidi odjeljak 1.1.). Postojalo je umrežavanje s mirovnim pokretom, pokretom za ljudska prava, ženskim pokretom, grupama za alternativnu kulturu, anarhističkim, punkerskim isl. kroz sudjelovanje pojedinaca i pojedinki u više tipova djelatnosti i povremenu suradnju raznih organizacija. Slično Zelenoj akciji, izdvaja se niz udruga dobro organiziranih i snažno prisutnih u javnosti (Hrvatski helsinški odbor, Antiratna kampanja, B.a.B.e, GONG idr.). One se sukobljavaju sa sustavom na sličan način kao i 1980-ih. Mnoge njihove aktivnosti bile su popraćene snažnim osudama vlasti, ali i na nivou civilnoga društva (naročito od strane »udruga proizašlih iz Domovinskog rata«), dok je ekološki pokret, nakon nestanka spomenutih unutarnjih sukoba iz prve polovice 1990-ih, uglavnom bio pošteđen; konzervativna i nacionalistička retorika mogla se uklopiti u navedene kampanje, kao što se socijalno-ekološka mogla uklopiti u lokalističke djelatnosti.

Država je postepeno morala priznati, da ne može ostati na ideološkim osudama jednog dijela civilnoga društva, uz diskurs isti kao 1980-ih. Udruge civilnoga društva borile su se za vrednote i načela proglašene u Ustavu RH. Godine 1997. bio je donesen novi *Zakon o udrugama*, što je značilo određeni napredak, iako je na njega bilo velikih primjedbi i neke su udruge imale problema prilikom preregistracije. ²²⁵ U ožujku 1998. bio je osnovan *Ured Vlade RH za suradnju s organizacijama civilnoga društva*. Vlada RH i UNHCR pojavili su se kao zajednički organizatori *Smotre nevladinih udruga za humanitarna pitanja i zaštitu ljudskih prava* u Zagrebu, od 29. listopada do 1. studenoga 1998., na kojoj je sudjelovalo 127 domaćih i 28 inozemnih nevladinih organizacija. Bilo je napetosti, pa i jedan potencijalno opasan incident, između dvije grupe unutar »civilnoga društva« koje su se jasno razlikovale: na jednoj strani pretežno »udruge nastale iz Domovinskog rata«, na drugoj »alternativne«, među njima i udruge

²²² *Zeleni tjedan*, izv. broj, 20. prosinca 1999.

²²³ *Zeleni tjedan*, br. 7, 24. svibnja 1999. Stranka je prihvatila »Vrednote civilnih inicijativa« kao jedan od svojih dokumenata.

²²⁴ Danas ime »Zelena stranka« nosi druga stranka, sa sjedištem u Rijeci, koja je bila osnovana kao *Stranka nove alterantive* i promijenila ime 2007.

²²⁵ Bitne promjene Zakona donesene su u doba koalicijske vlade početkom 2000-ih.

srpske manjine. Koordinacija 40 »alternativnih« udruga prosvjedovala je prvog dana Smotre, smatrajući da nisu ravnopravno tretirane.²²⁶

Dok se 1980-ih pojam »civilnoga društva« pojavio kao nediferenciran i neupitno pozitivan u borbi protiv monopola vlasti, već krajem tog perioda postaje jasno da civilno društvo uključuje vrlo različite vrednote i uvjerenja.²²⁷ Grupacija »alternativnih«, »anti-sustavskih« NVO razvila je osjećaj zajedničkog identiteta, ali nije bilo ambicioznijih teorijskih napora da se artikulira ono što im je zajedničko. U nedostatku boljeg termina, počinju za sebe koristiti neodređenu oznaku »civilna scena«.

Na spomenutoj Smotri, grupa sudionika i sudionica s »civilne scene« inicirala je šire povezivanje i suradnju s ciljem kampanje ukidanja PDV-a za nevladine organizacije i uvođenja poreznih olakšica za donacije svim NVO-ima. Za komunikaciju je kreirana elektronska lista *nulapdv@zamir.net* i počeli su se održavati sastanci srijedom u prostorijama Autonomne tvornice kulture ATTACK.²²⁸ Istaknuta su još dva cilja: jasno artikuliranje »vrednota građanskih inicijativa koje bi mogle postati svojevrsan zajednički okvir za cjelovitu, dugoročnu i uspješnu suradnju NVO-a u Hrvatskoj, ali i za jasnije javno isticanje uloge civilne scene u društvu« te suprotstavljanje »pokušajima manipuliranja civilnom scenom«, uz pitanje »da li se civilna scena spremna suočiti s tim, izaći iz getoizacije i preuzeti aktivniju ulogu«.²²⁹

Prvobitni poziv izazvao je snažan odgovor i inicirana je intenzivna komunikacija. Kulminacija su bila dva okrugla stola pod nazivom »Civilna scena kao objekt ili subjekt u Hrvatskoj danas?«, održana 2. i 16. veljače 1999.. Na potonjem je prihvaćena konačna verzija »Vrednota civilnih inicijativa«, kojeg je potpisalo 19 istaknutih sudionika i sudionica²³⁰ civilne scene iz raznih organizacija.

Bilo je predviđeno da se na osnovu *Vrednota* i drugih prethodnih diskusija sastavi ambicioznija i konkretnija »Civilna platforma«, s kojom bi se izašlo u javnost i pred političke stranke, imajući u vidu i predstojeće izbore za Sabor, na kojima se prema anketama javnoga mnjenja očekivala smjena vlasti.²³¹ Za to međutim nije bilo gotovo nikakvog interesa: na dva sastanka bilo je samo po troje ljudi.²³² 8. ožujka je 16 udruga (među njima Zelena akcija i Zelena Istra) objavilo Izjavu za javnost povodom »alarmantnog stanja hrvatskog društva i sve učestalijih naznaka daljnjeg produbljivanja krize, kao i mogućeg nedemokratskog i nasilnog »raspleta«.²³³

Razlog raspada ove djelatnosti bio je taj što je istovremeno započeo potpuno drugačiji proces, koji je zaokupio svu pažnju civilne scene.

Ideju, da bi se glavna uloga nevladinih organizacija trebalo biti motiviranje građana da izađu na parlamentarne izbore, istupajući neutralno i stavljajući u drugi plan razne vlastite političke zahtjeve, predočila je Helena Štimac-Radin iz udruge *Liberalni centar* na seminaru »Političke stranke i nevladine organizacije u izgradnji demokracije i civilnog društva«, kojeg su organizirali Liberalni centar, Hrvatski helsinški odbor i zaklada Fridrich Naumann²³⁴ u Puli 10.-11. prosinca 1998..

U siječnju 1999. grupa predstavnika hrvatskih nevladinih udruga i oporbenih stranaka u organizaciji Međunarodnog republikanskog instituta (IRI) iz SAD gostovala je u Slovačkoj.²³⁵ Izvještaj Tina Gazivode iz HHO i analiza Pavola Demeša o kampanji *OK 98*,²³⁶ kao fotokopije i e-mail listama, kružile su među udrugama. Rušenje autoritarne vlasti Vladimira Mečiarara na izborima u Slovačkoj rujna 1998. bilo je

²²⁶ Niz napisa u novinama, 30. listopada do 7. studenoga 1998.

²²⁷ Slovenski teoretičar novih društvenih pokreta Tomaž Mastnak je jedan svoj članak naslovio *Totalitarizam odozdo*.

²²⁸ Elektronske liste postale su važno sredstvo komunikacije. Na serveru zamir.net (kasnije iskon.hr) postojala je odranije lista civilne scene *forca*, a kasnije je formirana posebna *glas99*. Arhiva potonje je još dostupna na iskon.hr (pristupljeno 24. rujna 2013), a prethodne više nije.

²²⁹ Nulapdv, 6. siječnja 1999.

²³⁰ Lidera i liderica, iako je taj termin na sceni, iz ideoloških razloga, bio izbjegavan.

²³¹ Oporba je u to doba već bila formirala dvije koalicije, koje su dogovarale postizbornu suradnju, zajednički popularno zvane »šestorka«.

²³² Nulapdv, 25. veljače i 7. ožujka 1999.

²³³ Izjava..., 1999. O strahu od »nedemokratskog i nasilnog raspleta« vidi bilješku 252.

²³⁴ Zaklada povezana s njemačkom liberalnom strankom, FDP.

²³⁵ Marinković-Škomrlj, 1999; Klauški, 1999

²³⁶ Gazivoda, 1999 i Demeš, 1998

nazvano »baršunastom revolucijom«. Veliki značaj bio pripisan kampanji nevladinih organizacija (58 projekata) za informiranje, osvješćivanje, obrazovanje, mobilizaciju i nadgledanje; izlaznost na izbore bila je 84%, a sveprisutnost promatrača spriječila je manipulacije. Donatorske organizacije iz zapadnih zemalja, udružene u *Slovački donatorski forum*, donirale su 857.000 dolara.²³⁷

»Iznad svega kampanja mora biti nestranačka, ali političke prirode u širem smislu te riječi. Ne samo da niti jedna stranka ne smije biti favorizirana, već jednako tako niti jedna stranka ne smije biti otvoreno stigmatizirana. Iako je jasno da nevladin sektor može i treba zagovarati promjene u jednom općem smislu, kad je riječ o izborima bolje je govoriti o »mogućnosti promjene«, to jest o želji nevladinog sektora da izbori budu poštene i da se poštuje volja građana kakva god ona bila.«²³⁸ Ova načelna neutralnost, iako su svi znali da je bitan cilj srušiti HDZ, bit će karakteristika i hrvatske kampanje, koja će dobiti ime *Glas '99*.

Tijekom siječnja i veljače, održano je nekoliko sastanaka, na kojima su sudjelovali predstavnici dvadesetak udruga. Na sastanku održanom 12. veljače 1999. izabrana je Inicijativna grupa (Gojko Bežovan, Ivan Zvonimir Čičak, Damir Grubiša, Darko Jurišić i Čedo Prodanović), koja 4. ožujka šalje »Otvoreni poziv za sudjelovanje u izbornoj kampanji nevladinih organizacija«. *Koordinacijski odbor nevladinih organizacija za izbore* osnovan je 15. ožujka. Davor Gjenero, član Hrvatskog pokreta za demokraciju i socijalnu pravdu, u članku objavljenom 14. ožujka pod naslovom »Civilno društvo jedini saveznik šestorke« zamjera oporbi »odbijanje da se jasno definiraju skupne političke vrijednosti«. Dio opozicionalaca želi zadržati »privilegije pripadnika političke klase« i povećati svoj udio u njima. Nasuprot tome: »Jedino u čvrstom programskom zajedništvu, ali i u savezništvu s civilnim društvom, mogući su »novo hrvatsko proljeće« pa i trijumf demokratske politike i civilnoga društva, poput onoga slovačkog.«²³⁹ Strah da od toga neće biti ništa izrazio je Stjepo Martinović: »U ozračju »mlade hrvatske demokracije« zaista je odnjegovana politička kasta (stališ!) koja će svoje partikularne interese uvijek pretpostaviti »demokratskim promjenama«.²⁴⁰

Centar za razvoj neprofitnih organizacija (CERANEO) je 24. ožujka 1999. organizirao okrugli stol »Uloga nevladinih organizacija u izborima«; uvodničari su bili dvojica predstavnika stranaka, Božo Kovačević iz LS i Antun Vujić iz SDP. Pred više od stotinu prisutnih, prvi se javio za riječ Zoran Oštrić i govorio, iako ga je moderator Gojko Bežovan dvaput pokušao prekinuti. »Moja je poanta bila da po mom mišljenju uloga NVO-a se ne može ograničiti na to da pomogne opoziciji doći na vlast (jer, ne mudrujmo, radi se o tome) pa da nas stranke nakon toga potapšaju po glavi i nastave raditi kao i prije, nego u tome da svoje zahtjeve jasno artikuliramo, da izlazimo pred stranke i natjeramo ih da se konkretno izjasne, da stave naše zahtjeve u program buduće vlade.«²⁴¹ Oštrić i Vladimir Lay su u to doba pokušali i stranački djelovati na razvoju zelene stranke, ali bezuspješno (vidi odjeljak 3.5).

Oporbenim strankama, koje su se pripremale za preuzimanje vlasti, ideja pojave još jednog aktera bila je vrlo odbojna. Mogli su ponuditi razne ustupke civilnoj sceni, ali bez uplitanja u podjelu političkih položaja, na koje je već pikiralo šest stranaka.

Civilnoj sceni ponuđen je mamac kojem velika većina nije mogla odoljeti: novac. Najveći donator bio je *Ured za tranzicijske inicijative* (OTI) američke agencije USAID. Po njihovoj procjeni »Izbori su se pokazali kao zorno mjesto organizacija civilnog društva na kojem su se ove organizacije naučile međusobno usklađivati i surađivati.«²⁴²

Na radionici u Tuheljskim Toplicama 25. travnja 1999. predstavnici i predstavnice 26 nevladinih organizacija usvojili su »Građansku povelju za slobodne i poštene izbore«. Formirani su Skupština, Koordinacijski odbor i »operativno tijelo - centralni ured«. Među osnovnim kampanjama, predviđena je i zelena. Konačno je izabrano ime *Građanska koalicija za slobodne i poštene izbore Glas '99* i izborni

²³⁷ Demeš, 1998:5

²³⁸ Gazivoda, 1999:4

²³⁹ Gjenero, 1999

²⁴⁰ Martinović, 1999

²⁴¹ Oštrić, 1999i

²⁴² Obilježavanje..., 2008:32-33

slogan »Izađi, izbori se«. Za voditelja centralnog ureda izabran je Tin Gazivoda, a smješten je u prostorima HHO-a. Prva tiskovna konferencija održana je 8. lipnja 1999.. U tom trenutku u Građanskoj koaliciji bilo je više od 60 NVO-a, a kasnije je broj narastao na 140. Kampanja je bila uspješna: izlaznost na izbore bila je 75 posto.

Tako je civilna scena donijela stratešku odluku da odustane od gradnje vlastite platforme. *Vrednote civilnih inicijativa* ubrzo su pale u zaborav, iako se u »Programu suradnje Vlade RH i nevladinog, neprofitnog sektora u Republici Hrvatskoj« (prosinao 2000.) u jednom paragrafu navodi njihov popis.²⁴³ To je imalo znatan utjecaj na dalji razvoj civilnoga društva u Hrvatskoj, sve do danas.

Nije se potpuno odustalo od toga da se od stranaka traži izjašnjenje o zahtjevima dijelova civilne scene (odnosno, kako se počelo govoriti, podsektora u okviru Trećeg sektora). O djelatnostima Zelene akcije tijekom 1999. Toni Vidan piše: »Htjeli smo potencijalne glasače upoznati s razlikama među parlamentarnim strankama o pojedinim konkretnim ekološkim problemima. Tako smo za gotovo sve veće akcije koje smo radili tijekom 1999., poput Dana planete Zemlje, prosvjeda u Plominu oko gradnje termoelektrane na ugljen, kampanje protiv genetički manipulirane hrane... organizirali tribine s predstavnicima političkih stranaka gdje su se oni očitovali o tim konkretnim problemima. (...) Najvidljiviji i najobimniji tip aktivnosti bilo je neposredno sudjelovanje u kampanji GLAS 99, unutar koje je ZA koordinirala zelenu kampanju, koja je predstavljala jednu od četiri osnovne kampanje. (...) Glavni slogan ove kampanje bio je: *Očistimo smeće, jer se samo očistiti neće*, što je često povlačilo dvosmisleno tumačenje, a shvaćeno na provokativniji način donekle i ohrabralo ljude na glasanje protiv postojeće nedemokratske vlasti. (...) Media tim također je napravio radio jingl koji se vrlo intenzivno vrtio po lokalnim radio stanicama neposredno pred izbore, dok je najslušaniji bio na sam dan predizborne šutnje.«²⁴⁴

Dva tjedna pred izbore, parlamentarnim strankama poslana je »Zelena deklaracija«, prihvaćena na Zelenom forumu u Bakru lipnja 1999., sa zahtijevom da se o njoj očituju. Vladajući HDZ nije reagirao, dok su ključne stranke oborbe, i buduće koalicijske vlade (SDP, HSLS, HSS i HNS), kao i HSP, izjavile da Deklaraciju prihvaćaju u cjelosti te će je nastojati provesti. Nakon parlamentarnih izbora, jednak zahtijev poslan je i kandidatima za predsjednika države, od kojih je Stipe Mesić odgovorio pozitivno.²⁴⁵

Smatramo da je tijekom 1999. na civilnoj sceni postojala bitna politička razlika u dva pristupa: induktivni pristup se fokusira na »konkretno probleme«, o kojima se tražilo očitovanje stranaka, dok je napuštena inicijativa *NulaPDV* išla deduktivno, od vrednota ka strateškim smjernicama, pa tek onda na posebne teme. Spomenuli smo u odjeljcima 2.7. i 3.2. manjkavost ekološkog pokreta u diskusijama na nivou državnih strategija. Nedostajalo je kreativno povezivanje načelne i neposredne razine, povezivanje koje je zadatak strateškoga mišljenja. To se pokazalo i kao nedostatak »civilne scene« u cjelini: taktika je »pojela« strategiju.

Ostalo je upitno, je li civilna scena zaista imala neke zajedničke vrednote, ili se kao »scena«, usprkos faktičkoj heterogenosti, održavala samo u otporu prema pritiscima autoritarne države i konzervativnih dijelova civilnoga društva. U završnom poglavlju dat ćemo neke ocjene o situaciji nastaloj formiranjem nove vlasti 2000. i kasnijim zbivanjima, koje djelomično rasvjetljavaju tu dilemu.

4. NOVO VRIJEME: NEKE BILJEŠKE IZ 2000. I POGLED IZ 2013.

Iako je tema ovoga rada ekološki pokret 1990-ih, pa smo u uvodu istakli izbore za Sabor 3. siječnja 2000. kao događaj koji dovodi do bitnih promjena, u završnom poglavlju donosimo neke podatke i nudimo procjene o ekološkom pokretu i civilnoj sceni iz perspektive kasnijih događanja i promišljanja. Navodimo samo ono, što može pomoći u boljem razumijevanju prethodnoga razdoblja. To ne znači da pokušavamo jednako shvatiti i razdoblje 2000-ih godina. Bolje razumijevanje prošlosti može, možda, u skladu sa starom parolom da je povijest učiteljica života, pomoći boljem razumijevanju kasnijih zbivanja

²⁴³ Program..., 2000:3

²⁴⁴ Zelena..., 2000:12-13

²⁴⁵ Zelena..., 2000:13

te konačno i sadašnjosti. Rezultati ovoga rada mogu biti ishodište za dalje analize ekološkoga pokreta u Hrvatskoj.²⁴⁶

Ubrzo nakon saborskih izbora 3. siječnja 2000., mnogi su izražavali nezadovoljstvo tempom i dubinom promjena. Godine 2003. koalicija je izgubila vlast, ali niz važnih promjena se dogodio i nije poništen.

4.1. Pokreti postaju sektor

Nova vlast promjenila je odnos prema nevladinim udrugama i civilnom društvu. »Treći sektor« je načelno prihvaćen kao partner države i biznisa. Prosinca 2000., suradnjom predstavnika tijela državne uprave, lokalne samouprave, međunarodnih organizacija i nevladinih organizacija, donesen je »Program suradnje Vlade RH i nevladinog, neprofitnog sektora u Republici Hrvatskoj«. Proklamiran je »partnerski odnos«, te da »Vlada (...) prenosi dio svojih sadašnjih poslova na Sektor i djelomično osigurava sredstva za njihovo provođenje.« Potpora države nevladinim organizacijama »osigurat će dugoročnu stabilnost demokratskoga poretka, rasteretiti državu u nekim područjima i smanjiti njezine troškove.«²⁴⁷

Država je kroz niz natječaja za donacije počela financirati djelatnosti NVO-a.²⁴⁸ Kad su udruge civilne scene došle u krizu jer su se strani donatori povlačili, a drugi izvori financiranja bili minimalni, listopada 2003. osnovana je *Nacionalna zaklada za razvoj civilnoga društva*. Formiran je *Savjet za razvoj civilnoga društva* u kojem je od 27 članova i članica 12 iz raznih državnih tijela, troje predstavnika civilnoga društva iz reda zaklada, sindikata i udruga poslodavaca, te 12 predstavnika organizacija civilnoga društva (izabranih po područjima djelatnosti, među kojima je jedno »zaštita okoliša i održivi razvoj«); predsjednik/predsjednica Savjeta je iz redova potonjih. Kad je HDZ ponovo osvojio vlast 2003., nije mijenjao tu politiku i održavao je »partnerske« odnose.

Za taj je uspjeh civilna scena platila cijenu; neki su smatrali da je cijena previsoka, ali povratka nije bilo. Vesna Janković pisala je 2004. g.: »Udruge su u javnom diskursu od neprijatelja sve više postajale važni partneri državi na putu ka Europi. Mnogim pojedincima i pojedinkama, te predstavnicima udruga otvorena su vrata u različite odbore za ljudska i manjinska prava, vijeće HTV-a, te komisije za dodjelu sredstava različitih Ministarstava. Paralelno s tim procesima, povlače se strani donatori, a državni fondovi postaju sve važniji izvor financiranja rada NGO-a.« Međutim: »Ono što je problematično u ovoj idiličnoj slici jest činjenica da se iza slavljelog »partnerstva s državom« krije neoliberalni koncept civilnog društva kao 3. sektora kojem država uvaljuje svoju socijalnu ulogu brige za marginalizirane i obespravljenе. (...) Akteri civilnog društva odbijaju vidjeti cijenu koju pri tom plaćaju. Zbog financijske sigurnosti, odriču se političke artikulacije.«²⁴⁹

Mnogi aktivisti iz 1980-ih i 1990-ih postali su profesionalci u udrugama, stičući tako, u svojim srednjim godinama, relativnu materijalnu sigurnost. Izgubili su kontakt s mnogim volonterima, koji su se bili angažirali u kampanji Glas '99 i drugim akcijama. Pojavljuje se i nova generacija, koja je nakon diplomiranja, uz kratki ili nikakav period volontiranja, u »sektoru« počela ostvarivati profesionalnu karijeru. Pojam »društveni pokret« gotovo nitko više ne spominje. Govori se o »korekcijama« sustava, ne o njegovom mijenjanju. Spomenuti »utopiju« (vidi odjeljak 1.1.) zvučalo je anakrono.²⁵⁰

U realnom odnosu snaga, »treći sektor«, bez široke društvene baze, može biti partner državi i biznisu otprilike onoliko, koliko Hrvatska može biti »partner« Sjedinjenim Američkim Državama. U autoritarnom ozračju 1990-ih preživljavale su grupice žilavih »alternativaca«, koji više nisu imali snage za muko-

²⁴⁶ To desetljeće najviše je označeno velikim kampanjama protiv projekata naftovoda Družba-Adria i »Cvjetni prolaz« na Trgu Petra Preradovića (Cvjetni trg) u Zagrebu. Obje kampanje nastavljaju se na djelatnosti iz 1990-ih, ali unose i bitne novosti.

²⁴⁷ Program..., 2000:4

²⁴⁸ Time je započela HDZ-ova Vlada krajem svog mandata: šest ekoloških udruga je za svoje projekte dobilo 1.537.000 kuna. (*Zeleni tjedan*, izv. broj, 20. prosinca 1999.)

²⁴⁹ Janković, 2004u

²⁵⁰ Vidi Janković, 2004a. Nove grupe, koje ne pristaju na trećesektorsku prokrustovu postelju, pojavljuju se u drugoj polovici 2000-ih.

trpan rad na stvaranju vlastite baze. Ostali su »visjeti« u međuprostoru, kao »akteri bez društva«.²⁵¹ To je i danas ozbiljna boljka i ograničenje.

To je bila posljedica izbora učinjenog tijekom veljače i ožujka 1999., kako smo prikazali u odjeljku 3.6.. Sa stajališta povjesničara, s obzirom da je izbor bio učinjen brzo i bez rasprave, može se zaključiti da u danoj konstelaciji subjektivnih i objektivnih snaga drugačiji ishod i nije bio moguć.

Unutar kampanje Glas '99 bilo je nezadovoljstva ali se preko toga prelazilo u groznici neposredne djelatnosti, diobe novca i očekivanja političke promjene (ali i straha od mogućeg autoritarnog protuudara²⁵²). Nezadovoljstvo je eruptiralo na elektronskoj listi već u siječnju 2000.. Damir Šiber je napisao: »Nakon izbornih političkih promjena vidi se da je NVO *pipl* zapravo uškopljen.« Srđan Dvornik odgovorio je da se to ne događa tek sada, nego se i ranije odšutjelo direktno uplitanje donatora u konkretne odluke, pojavljivanje ureda kao nosioca umjesto servisa, te nedostatak jednog političkog vodećeg tijela u *Građanskoj koaliciji*. Svi su u tome sudjelovali, ne radi se o nečijoj zloupotrebi. »To preusmjerenje nije išlo u pravcu širenja i jačanja aktivnije, sadržajnije političke participacije građana, nego na »promjenu« na prvu loptu – promjenu garniture na vlasti, trajavo zamaskiranu »pozivanjem na izbore«. Cijela izborna kampanja je, što se ngo-a tice, u bar 80% izvorno bila *donors-driven*. (...) Ni u jednom trenutku nisu donatori bili suočeni s mrežom koja je osvijestila svoje političke stavove i stavove prema politici, pretvorila ih u zajednički projekt i nastupila s jednoznačnim zahtjevima.«²⁵³

4.2. Napetosti među ekologistima

Kao što smo spomenuli u odjeljku 3.1., proces izdvajanja grupe udruga okupljene oko Zelene akcije doveo je do određenih napetosti i sukoba. »Staromodne«, uglavnom »lokalističke« udruge, koje su uzalud očekivale revitalizaciju SZH (vidi odjeljak 2.4), često su i dalje djelovale na lokalnom nivou, van nove matice pokreta, ali i bez otvorenog sukoba. Nije bilo pokušaja da se ponovo artikulira konzervativna ili neka druga varijanta ekologizma ili možda »nacionalizma s ekološkim licem« (kao što je bilo društvo »Lijepa naša«, vidi odjeljak 2.6.).

Među onima koje smo nazvali »zelenim radikalima« (za razliku od »ekoloških pomiritelja«) pojavljuju se međutim novi »spontanisti«, nezadovoljni razvojem koji dovodi do pojave grupe udruga djelomice već profesionaliziranih i akomodiranih (»birokratiziranih«). Ideološki su bliski anarhizmu i odbijaju se prilagođavati zahtjevima donatora, uklapati akcije u projekte i kalkulirati računajući na »partnerske« odnose s državom. Tako se u Splitu nasuprot udruzi »Sunce« pojavljuje »Slobodni ekološki pokret Plavi planet«, a u Osijeku, nasuprot »Zelenom Osijeku« pojavljuju se »Osječki zeleni«, te još nekoliko udruga i grupa.

Ti »novi spontanisti« su 19. rujna 2000., povodom afere oko brijunskih slonova Sonija i Lanke²⁵⁴, organizirali prosvjed ispred *Ministarstva zaštite okoliša i prostornog uređenja*, s parolom »Reciklirajmo ministarstvo«, okupivši stotinjak ljudi, bez potpore »institucionaliziranih« udruga. Po njihovim riječima »brdo neriješenih slučajeva i mutnih situacija leži u ladicama ovog ministarstva (...) Tako se nastavlja kriminal koji je godinama radila Državna uprava za zaštitu okoliša.« Novinar Nenad Marjanović iz Pule optužio ih je za »politikantsko-medijsku promidžbu«. Siniša Golub, predsjednik udruge ZEO Nobilis, u

²⁵¹ Dvornik, 2009

²⁵² Predsjednik Franjo Tuđman je u jednom intervjuu, kao odgovor na pitanje što će činiti ako oporba dobije izbore za Sabor i mogućnost formiranja Vlade, odgovorio kriptičnim »ki bi, da bi«. Kad je oporba dobila izbore u Zagrebu 1995., Tuđman je, objašnjavajući da ne može dopustiti »oporbenu situaciju« u metropoli, iskoristio svoje ustavno ovlaštenje da odbije potvrditi gradonačelnika kojeg je izabrala većina u Gradskoj skupštini. Umjesto toga imenovao je povjerenicu iz redova HDZ-a, te je izvanredna situacija potrajala dvije godine, dok HDZ nakon slijedećih izbora, 1997, nije uspio skrpiti većinu, prelaskom dva vijećnika HSS-a na njihovu stranu. Postojao je strah da bi mogao to ponoviti, pa čak i prekoračiti svoja ustavna ovlaštenja.

²⁵³ »Zabavite se i naučite ponešto«, lista Glas99, 16-18. siječnja 2000. (arhiva liste za siječanj 2000. na <http://lists.iskon.hr/pipermail/glas99/2000-January/> (pristupljeno 24. rujna 2013.)), također na adresi iz biješke 2.

²⁵⁴ Vijest da su slonovi prodani i zlostavljani dovela je do afere, koja je u javnosti poprimila spektakularne razmjere. Vidi *Zeleni tjedan*, brojevi 1 do 4, tijekom rujna 2000..

svojoj kolumni na sajtu ekologija.net komentirao je da »neke udruge ostaju izvan prave priče, zahvaljujući svojoj društvenoj neprilagođenosti ili radikalnom pristupu svemu što se događa«. ²⁵⁵

Ovakve spontanističke grupe mogu ostvariti uspješan rad na dulji rok ako uspiju mobilizirati širu podršku građana, uključivo direktne financijske donacije, pa tako biti nezavisne od institucionalnih donatora. Umjesto da se društveno prilagođuju, ponekad uspijevaju prilagoditi društvo sebi. Na taj način, prikupljajući male iznose od tisuća ili stotina tisuća pojedinaca, djeluju u razvijenim zemljama mnoge udruge, čak i tako moćne kao Greenpeace (koje pak nakon nekog vremena i same mogu doći pod udar kritike radikalnijih aktivista). U Hrvatskoj nema tradicije doniranja (po komparativnim međunarodnim istraživanjima, Hrvatska je u svijetu na začelju, iza mnogo siromašnijih zemalja); a da bi se ona eventualno stvorila, trebale bi godine predanoga rada; a to je teško bez novca. Tako se stvara začarani krug. (Vidi i odjeljak 2.10.)

Najduže su van »prave priče« izdržali *Osječki zeleni* (vidi odjeljak 3.5), gajeći spontanistički (što ne znači neorganizirani) stil djelovanja, djelomično se ipak prilagođavajući potrebi da pišu projekte za institucionalne donatore. Tijekom prve polovice 2000-ih organizirali su niz izvanrednih akcija, mobilizirali znatnu podršku javnosti i postigli neke značajne uspjehe.

Ipak, sve su se spontanističke grupe i udruge s vremenom raspale ili prilagodile novim pravilima igre, ne ostavljajući neposredne nasljednike. Bila je to preuranjena reakcija na prve naznake institucionalizacije ekoloških udruga, pokušaj stvaranja radikalnih akcijskih grupa. ²⁵⁶ U svijetu se to događa na mnogo višem nivou. Carter navodi kao primjer institucionalizacije ekološkog pokreta međunarodne organizacije *Friends of the Earth* i *Greenpeace* ²⁵⁷; 2000-ih će Zelena akcija postati *FoE Croatia*. Možemo se složiti sa procjenom da se tipologija koju daje Carter u Hrvatskoj 2000-ih manje odnosi na razlike među organizacijama, koliko na razlike među tipovima djelovanja, koji često postoje unutar iste udruge ²⁵⁸, samo što je naša ocjena rezultata nepovoljnija.

4.3. Građani i njihovi predstavnici

Kao što je konzervativna politika ostala vezana uz »državotvornost« (iako su postojali potencijali za širi pristup, kako spominjemo u odjeljku 2.5.), tako i liberalna politika ²⁵⁹ ostaje vezana uz ideju predstavničke demokracije (građani izlaze na izbore i biraju predstavnike, koji zatim samostalno odlučuju), nepovjerljiva prema autonomnim inicijativama građana, civilnome društvu i participativnoj demokraciji. ²⁶⁰ To je tradicionalni sukob između »demokracije« i »liberalizma«, ili različitih koncepcija demokracije, koji ostaje aktualan u teorijskim sporovima i društvenim borbama od 17. stoljeća do danas. ²⁶¹

Liberalnu koncepciju zastupala je Vesna Pusić, kako krajem 1980-ih tako i početkom 2000-ih. Na javnoj tribini u Zagrebu siječnja 1989., nasuprot Vukašinu Pavloviću koji je promovirao koncepciju civilnoga društva, zastupala je klasični liberalni fokus na institucije, koje garantiraju ljudska prava. ²⁶²

Ovdje treba imati na pameti pojamovnu distinkciju koja se u hrvatskome terminološki izražava kao razlika između »civilnog« i »građanskog« društva: »civilno društvo« nije »društvo« niti »sektor«, nego

²⁵⁵ *Zeleni tjedan*, br 4, 27. rujna 2000.

²⁵⁶ Carter, 2004:149

²⁵⁷ Carter, 2004:150-157. Radikalniji aktivisti, nezadovoljni radom Greenpeacea, organizirali su *Sea Shepherds*. (Voth, 1994.)

²⁵⁸ Šimleša i Branilović, 2007:248. Zelena akcija uspijevala je kombinirati oba tipa djelovanja, dok je u Osijeku došlo do raskola na *Zeleni Osijek* i *Osječke zelene*.

²⁵⁹ Takvu politiku zastupa i Socijaldemokratska partija, dominantna u vladi 2000.-2003. i nakon 2011..

²⁶⁰ Npr. gradonačelnik Rijeke Slavko Linić je povodom zahtjeva za referendumom o lokaciji županijskog odlagališta otpada na području općine Viškovo rekao da se ne smije »praviti nered«, te ako su građani nezadovoljni SDP-ovom većinom, na idućim izborima glasat će za druge »i to je cijela filozofija«. (*Zeleni tjedan*, br. 15, 25. listopada 1999.)

²⁶¹ Held, 2006

²⁶² Đurić, 1989

način djelovanja i način aktivnog odnošenja spram postojeće društvene konfiguracije moći, stalno »miješanje u unutrašnje poslove« tijela vlasti.²⁶³ Fokus je na promjeni, a kod institucija na stabilnosti.²⁶⁴

Na sjednici *Odbora za informiranje, informatizaciju i medije Hrvatskog sabora*, 1. veljače 2001., Pusić je istupila protiv sudjelovanja predstavnika udruga civilnoga društva u budućem Vijeću HRT (koje je bilo vruća politička tema u predizbornoj godini, 1999, kad su predstavnici oporbe bojkotirali rad Vijeća), pitajući pritom »gdje izvire legitimitet udruga civilnog društva i kome te udruge odgovaraju«. Goran Bosanac podsjeća na zasluge udruga u kampanji Glas '99, kada ih je napadao HDZ. Pusić je »obuzeta voljom za moći podlegla sindromu partitokratskog autizma«. Njene riječi su »poruka svim anonimnim patuljcima koji su u predizborno vrijeme radili za nju i ostale tada usnule oporbene princeze i prinčeve: crnac je obavio posao, crnac može poći kući!«²⁶⁵

Ministar zaštite okoliša Božo Kovačević je iskazao nesklonost prema zahtijevu da Hrvatska ratificira i potpuno implementira *Aarhušku konvenciju o pristupu informacijama, sudjelovanju javnosti u odlučivanju i pristupu pravosuđu u pitanjima okoliša*,²⁶⁶ u čijem je formuliranju hrvatski ekološki pokret bio značajno aktivan (vidi odjeljak 2.8.). Nakon lobiranja, ona je ipak bila usvojena. Rđav znak je bilo i to što je nova vlast ukinula mjesečno glasilo »Okoliš«, koji je izdavala ranija Državna uprava za zaštitu okoliša, koje je bilo vrlo bogato sadržajem.

Ta averzija prema pretenziji organiziranih građana da im se miješaju u poslove karakteristična je za političare, svakako ne samo u Hrvatskoj. Zahtjevi civilnoga društva mogu se trpjeti do neke granice, kad se radi o zastupanju posebnih interesa, ali ne kad se radi o »visokoj politici«: strateškim opredjeljenjima i društvenoj konfiguraciji moći. Tako je ostalo do danas.

4.4. Ekologija i dalje nije politički relevantna

Kad se radi o odnosu prema okolišu i prirodi, desile su se neke promjene. Konačno je formirano Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja. Glasnogovornicom Ministarstva postala je Marijana Petir, javnosti poznata kao antinuklearna aktivistica (vidi odjeljak 3.6.), po stranačkoj liniji kao članica HSS-a.

Pokret za ekološku poljoprivredu, koji se razvijao autonomno u odnosu na maticu ekološkog pokreta (vidi poglavlje 2), ostvario je svoje bitne ciljeve početkom 2000-ih. Kao što smo spomenuli, bio je donesen *Zakon o ekološkoj poljoprivrednoj proizvodnji* i ona unesena u sustav poljoprivrednih poticaja. U Upisnik ekološke poljoprivrede su 2002. bila upisana dva proizvođača, slijedeće godine 130, a 2010. oko tisuću.²⁶⁷ Razvoj je ipak bio spor.²⁶⁸ Druge europske zemlje su se razvijale znatno brže, uključujući i susjedne Austriju, Sloveniju i Italiju, pa se još 2011. konstatira: »Unatoč nesumnjivim prirodnim preduvjetima (...) Hrvatska ulazi u skupinu rijetkih europskih zemalja u kojima je ovaj vid poljoprivredne proizvodnje još uvijek nedovoljno razvijen.«²⁶⁹

U cjelini, možemo zaključiti da dubljih promjena u odnosu politike i državne uprave prema okolišu, prirodi i ekološkoj održivosti nije bilo. Ubrzo nakon izbora Nikola Visković piše: »Nijedna od većih stranaka na posljednjim saborskim izborima i niti jedan kandidat na predsjedničkim izborima nisu smatrali potrebnim spomenuti zaštitu prirode i ljudskog okoliša pa se tako nameće sličnost s Tuđmanovim

²⁶³ Dvornik, 2009:188-192

²⁶⁴ Govori se o civilnome društvu kao »prostoru« ili »sferi« djelovanja, kao okviru za djelovanje. Prostor je puka forma, koja omogućuje sadržaj: kretanje, djelovanje, pokret. Pojam »građansko društvo« odnosi se na svakodnevni društveni i ekonomski život ljudi; građansko društvo postoji nužno, kao što postoji i država sa svojim institucijama. Ako pak nema građanskoga i društvenoga aktivizma, ne postoji ni civilno društvo, čak i ako su otvorene formalne mogućnosti. S druge strane, društvena borba može dovesti do otvaranja novih prostora, promjene okvira, promjene institucija, lomljena limita sustava. (Vidi i bilješku 24.)

²⁶⁵ Bosanac, 2001

²⁶⁶ »Adio, demokracijo!«, *Zeleni tjedan*, br. 7, 18. listopada 2000.

²⁶⁷ Dragun, 2010

²⁶⁸ Čuka, 2003

²⁶⁹ Akcijski..., 2011:8

govorom 30. svibnja 1990.« (vidi odjeljak 2.3.) te ocjenjuje da je to rezultat »općevladajućeg neznanja i sveprisutne ravnodušnosti naše političke »elite« prema ekologiji».²⁷⁰

Hrvatski političari nisu bili u stanju tada, a ni kasnije, shvatiti i slijediti duboke promjene koje su se događale na međunarodnoj sceni, gdje okoliš i održivost postaju bitne teme visoke politike (osobito klimatske promjene) a također i velikog biznisa (osobito obnovljivi izvori energije). U razumijevanju pojma »razvoj« i dalje apsolutni primat, nasuprot ekologizmu, ima »ekonomizam«: poticati investicije, bilo kakve; povećavati BDP, na bilo koji način; poticati rast a ne razvoj (a kamoli »održivi razvoj«, koji je područje rada jednog odjela u jednom manje važnom ministarstvu). Još uvijek vrijedi ono Kardeljevo, da je pričati o granicama rasta »kontrarevolucionarno«²⁷¹: promijenila se terminologija, ali ne i bit.²⁷² Niz političkih (policy) mjera o okolišu i održivom razvoju prihvaćaju se samo zato jer Europska unija na njima inzistira. U praksi se zanemaruju i izvrđavaju.²⁷³

4.5. 2000.-2013.: blokada razvoja ekološkog pokreta

Odgovornost za tu blokadu razvoja, po našem sudu, ne možemo pripisati samo »objektivnim okolnostima«, političarima, birokraciji, državi (sustavu), nego i »subjektivnim slabostima« samog ekološkog pokreta (sad mislimo upravo na »ekološki«, ne šire »ekološki«), koji se od početka 2000-ih uvelike učahurio, zadovoljan dostignutim. Kao da je ono što se postiglo u bitnom dovoljno: možemo se baviti korekcijom u detaljima, a nema smisla ni pokušavati promijeniti način na koji političari, ali i eksperti i društvo u cjelini, doživljavaju svijet i postavljaju ciljeve – promijeniti svjetonazor, promijeniti dominirajuću ideologiju, promijeniti »pravu priču«, pa čak i ono osobito istrajno što zovemo »mentalitet« – i time (kao i direktnim društvenim i političkim borbama) promijeniti i strukturu odnosa društvene moći, rušiti limite sustava. Spomenimo primjer Njemačke: pojam *Energiewende* (energetski zaokret) skovan je 1970-ih kao parola antinuklearnih »alternativaca«, a danas oko njega postoji politički konzesus i jedan je do stožera unutrašnje, ali i vanjske politike.

U energetici, društvene se borbe i danas iscrpljuju na prosvjedima protiv pojedinih nepopularnih elektrana. Mnogo manje pažnje udruga i javnosti privlače nedovoljne i konfuzne politike prema obnovljivim izvorima energije i arhaičnost važeće Strategije razvoja energetike (donesene 2009.). Iako su se tijekom 2000-ih pojavile grupe i organizacije eksperata koji promoviraju obnovljive izvore i racionalnu potrošnju energije, kao i strategiju zasnovanu na njima, a također i poduzeća i tvornice koje imaju ekonomski interes, ekološke udruge s njima ostvaruju slabu suradnju.

Slično je i na drugim područjima: prevladavaju punktualni, »gerilski« sukobi i reakcije na pojedine mjere i objekte (sukob oko Cvjetnog trga i Varšavske 2006.-2011., kampanja protiv golfa na Srđu, prosvjedi protiv rada tvornice Rockwoll u Istri, niz prosvjeda protiv lokacija odlagališta otpada, protiv spalionice otpada u Zagrebu, gradnje na zelenim površinama itd.).

Oko parole »Pravo na grad« ne samo da su se mobilizirale značajne društvene energije, nego i razvila značajna teorijska produkcija; ali i jedno i drugo ostaje bez prave koherencije i fokusa. Nakon poraza u bici za Cvjetni trg i Varšavsku (čiji se finale djelomično poklopio s »facebook prosvjedima« u veljači i ožujku 2011.), pobuđena društvena energija rasplinula se u vakuum.

Smatramo (potpunija argumentacija zahtijevala bi opsežniju analizu) da je i dalje vidljiv nedostatak strateškoga promišljanja (vidi odjeljke 2.7, 2.13, 3.2, 3.6), koje je nužno za kreativno povezivanja razine načela i razine pragmatike. U slučaju Cvjetnog trga i Varšavske, niz izvrsnih taktičkih poteza ostao je

²⁷⁰ Visković, 2000

²⁷¹ Oštrić, 1992:86

²⁷² Uočavajući jednaki nemar prema okolišu, prirodi i prirodnim resursima na tadašnjem Zapadu i Istoku, ekologisti su 1970-ih i 1980-ih govorili o »industrijalizmu«. Kako tadašnjeg Istoka više nema i pobijedila je kapitalistička »globalizacija«, radikalniji ekologisti opet govore o kritici kapitalizma; dilema o odnosu zelenog i crvenog nije još prevladana.

²⁷³ To nije ograničeno samo na ekološka pitanja. Svuda vlada konfuzija i neusklađenost raznih politika i »strategija« koje to ime ne zaslužuju.

strateški nepovezan (ili je bar ostalo nejasno, koji je zapravo bio pravi strateški cilj). Kao i slučaju kampanje Glas '99, taktika je pojmala strategiju.

Drugi nedostatak je neurotično bježanje od »politike«. Poražavajuće je da je u spomenutoj kampanji Milan Bandić godinama bio glavni negativac, da je mobilizirana snažna potpora javnosti, ali u izborima za gradonačelnika 2013. cijela afera jedva da je spomenuta.

Iako je tijekom 2000-ih bilo vrlo zanimljivih i burnih zbivanja, ekološki pokret i ekološki pokret ostali su otprilike tamo, gdje su bili 1999.. A svijet se mijenja i mi (hrvatski ekolozi i Hrvatska u cjelini) povećavamo svoj zaostatak.

CITIRANI IZVORI I LITERATURA²⁷⁴

Ahmetović, 1998 : S. Ahmetović: »Nepomirljivi lobisti plina i ugljena«, *Novi list*, 7. lipnja 1998, str. 5.

Akcijski..., 2011 : »Akcijski plan razvoja ekološke poljoprivrede u Republici Hrvatskoj za razdoblje 2011.-2016. godine«, Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja, http://www.azrri.hr/fileadmin/dokumenti-download/AKCIJSKI_PLAN_RAZVOJA_EKOLO%C5%A0KE_POLJOPRIVREDE_ZA_RAZDOBLJE_2011-2016.pdf (pristupljeno 24. rujna 2013)

Alfirev, 1997 : Darko Alfirev: »Razvija se projekt TE koja će koristiti uvozni ugljen 2x350 MW : Prema zahtjevima sustava i interesima Hrvatske«, *HEP Vjesnik*, Uskršnji dvobroj 74/75 (114/115), Zagreb, veljača-ožujak 1997., str. 4-5.

Armanda, 2010 : Ivka Armanda: »Susret dvaju svjetova«, 14. srpnja 2010., <http://www.frendice.hr/susret-dvaju-svjetova/> (pristupljeno 23. rujna 2013.)

Aubert, 1972 : Claude Aubert: »Biološka agrikultura : Za zdravlje i napredak čovjeka«, Zagreb, samostalno izdanje prevodioca, 1972.. Preveo s francuskog: dr. Pavao Krišković.

Bender, 1998 : Stanislav Bender: »Prof. dr. Franjo Plavšić, ravnatelj Zavoda za toksikologiju : Zagađivače u Podsusedu treba otkriti i kazniti«, *Večernji list*, 29. siječnja 1998.

Bergman, 1998 : Branko Bergman: »Nekonvencionalna rasprava o 'paradigmi održivi razvoj'«, *Hrvatska vodoprivreda*, br. 69, lipnja 1998, str. 22-23.

Bobanović, 1996 : Marinko Bobanović: »Moralne pometnje biološke revolucije«, *Vjesnik*, 2. studenoga 1996.

Bogdanović, 2001 : Damjan Bogdanović: »Bljak - GMO Resistance Croatia '99«, u knjizi »O kraljevima i kupusu«, Zagreb 2001, str. 96-97.

Bosanac, 2001 : Goran Bosanac: »Obrat političke svijesti gospođe Pusić«, *Vjesnik*, 7. veljače 2001.

Botica Jukić, 1998 : Nensi Botica Jukić: »Sazrijevanje lokacije na hrvatski način«, *Novi list*, 25. travnja 1998, str. 11.

Bukša, 1998 : Željko Bukša: »Pri kraju pregovori o velikim američko-hrvatskim investicijama?«, *Vjesnik*, 10. siječnja 1998.

Carr, 2004 : Edward Hallett Carr: »Što je povijest?«, Zagreb: Srednja Europa, 2004.

Carter, 2004 : Neil Carter: »Strategije zaštite okoliša : ideje, aktivizam, djelovanje«, Zagreb: Barbat, 2004..

Cetinić, 1993 : Marija Cetinić: »Ekološki aspekti obnove Vukovara«, *Zeleni pokret - Vukovar, Bilten*, br. 2, 1993.

Cifrić, 1989 : Ivan Cifrić: »Socijalna ekologija : Prilozi zasnivanju discipline«, Zagreb: Globus, 1989

Cvjetni, 1996 : »Cvjetni trg - Ne damo naš Zagreb!«, *Bilten Zelene akcije*, br. 2, travanj 1996., str. 2.

Čatić i Šercer, 1993 : Igor Čatić i Mladen Šercer: »Stvaraju masovnu histeriju«, *Vjesnik*, 6. svibnja 1993..

Čatić, 1995 : Igor Čatić: »Zeleni su ispod žita crveni«, *Vjesnik*, 29. kolovoza 1995.

²⁷⁴ Dio izvora i literature, koji su danas teško dostupni ili posve nedostupni (članci iz dnevnih novina ili malotiražnih časopisa, razni izvještaji, zapisnici idr.), a nalaze se u osobnoj arhivi autora, skeniran je i stavljen na Internet, na adresi navedenoj u bilješci 2.

Čatić, 1997 : Igor Čatić: »Ekološisti ne vide da od nečega moramo i živjeti«, *Vjesnik*, 10. prosinca 1997.

Čatić, 1998 : Igor Čatić: »Mala skupina ekologa nameće stavove čije će posljedice snositi svi«, *Vjesnik*, 28. siječnja 1998., str. 13.

Čatić, 1999 : Igor Čatić: »Pjesma 'Fala', Greenpeace i kako se boriti za zaštitu okoliša«, *Vjesnik*, 16. travnja 1999., str. 15.

Čatić, 2003 : Igor Čatić: »Tehnika, temelj kulture – zagovor hrvatske budućnosti«, Zagreb: Graphis, 2003.

Čatić, 2008 : Igor Čatić: »Tehnika, zaštita okoliša i zdravlja«, Zagreb: Graphos, 2008.

Čuka, 2003 : Anica Čuka: »Ekološka poljopriveda - Prati li Hrvatska svjetske trendove?«, 28. prosinca 2003, <http://www.geografija.hr/clanci/212/ekoloska-poljopriveda-prati-li-hrvatska-svjetske-trendove> (pristupljeno 25. rujna 2013.)

Čulig, 1991 : Benjamin Čulig: »Globalne ekološke orijentacije : Hijerarhijska faktorska analiza«, *Revija za sociologiju*, Zagreb, Vol XXII, br. 1-2, siječanj-lipanj 1991., str. 121-152.

Demeš, 1998 : Pavol Demeš: »OK '98 Campaign of Slovak NGOs for Free and Fair Elections : A Case Study«, SAIA-SCTS, October 1998.

Despot, 1998 : Sanja Despot: »HEP: Ensearch nema osnove od nas tražiti nadoknadu zbog propalog posla«, *Jutarnji list*, 8. studenoga 1998..

Devčić, 2009 : Karmela Devčić: »Jedino biodinamičko gospodarstvo u Hrvatskoj«, *Jutarnji list*, 20. rujna 2009. (dostupno na <http://www.magicus.info/hr/magicus/tekst.php?id=32308>, pristupljeno 25. rujna 2013.)

Dijk, 2006 : Teun A. van Dijk: »Ideologija : Multidisciplinarni pristup«, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.

Dragun, 2010 : Gordana Dragun: »Novi Zakon o ekološkoj proizvodnji«, *Zadarski list*, 22. studenoga 2010. (dostupno na <http://www.agroklub.com/eko-proizvodnja/novi-zakon-o-ekoloskoj-proizvodnji/4127/>, pristupljeno 25. rujna 2013.)

Dvornik, 2009 : Srđan Dvornik: »Akeri bez društva : Uloga civilnih aktera u postkomunističkim promjenama«, Zagreb: Fraktura – Heinrich Böll Stiftung, 2009..

Đirlić, 1996. : Jelena Đirlić: »Gospodine Dokoziću, od čistog zraka se ipak živi«, *Novi list*, 14. kolovoza 1996., str. 24.

Đurić, 1989 : Dragan Đurić: »Optimistička skica«, *Vjesnik*, Zagreb, 21. siječnja 1989.

Eko usmjereni..., 1993 : »Eko usmjereni razvoj : Model četiri generacije : Sažeci izlaganja«, Zagreb, Nacionalni park Risnjak, 9.-12. lipnja 1993. (fotokopirano i spiralno uvezano)

Ekološka..., 2002 : »Ekološka proizvodnja sa Zakonom o ekološkoj proizvodnji poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda i pravilnicima«, ur.: Vladimir Slijepčević, Zagreb: Saturn, 2002.

Fagan, 1999 : John Fagan: »Genetičko inženjerstvo: opasnost : Vedsko inženjerstvo: rješenje : zdravlje, poljoprivreda, okoliš«, Zagreb: Hrvatsko-indijsko društvo, 1999.. Prevela Zora Maštrović. Dostupno na: <http://www.sendspace.com/file/2l8cue> (pristupljeno 25. rujna 2013.)

Financijal, 1998 : »Hrvatskoj financijske nagrade« (preneseno iz *The Financial Times*), *Večernji list*, 11. veljače 1998.

Gazivoda, 1999 : Tin Gazivoda: »Izveštaj iz Bratislave – Slovačka iskustva vezana za izbore«, Zagreb, 25. siječnja 1999.

Glasilo, 1997 : *Zelena akcija – Glasilo*, br. 1, studeni–prosinac 1997.

Gjenero, 1999 : Davor Gjenero: »Demokratske stranke pred izborom : Civilno društvo jedini savznik šestorke«, *Novi list*, 14. ožujka 1999.

Glas99 : Elektronska lista glas99@zamir.net, aktivna 1999.-2000., arhiva: <http://www.iskon.hr/mailing-lists/glas99> Pristupljeno 20. lipnja 2013, ali prilikom provjere 24. rujna 2013. pojavljuje se poruka *Stranica nije pronađena*. Arhiva po mjesecima još dostupna na adresi <http://lists.iskon.hr/pipermail/glas99/>. Citirane i druge bitne poruke skinute su, pretvorene u pdf i objavljene na scribd.com (vidi bilješku 2).

Glavač, 1994 : Hrvoje Glavač: »Uvod u kritiku ekološke svijesti«, *ARKzin*, Zagreb, br. 16, 24. lipnja 1994.

Grožnjansko..., 1996 : »Grožnjansko plodno tlo«, *Bilten Zelene akcije*, br. 2, travanj 1996., str. 8 (autor nije naveden - vjerojatno Vladimir Lay)

Hadžiselimović, 1997s : Edo Hadžiselimović: »Sačuvajmo Park prirode Velebit od ekocidnih termoelektrana! (S.O.S. za Velebit – Eko akcija za očuvanje Velebita)«, 28. srpnja 1997.

Hadžiselimović, 1997t : Edo Hadžiselimović: »Tjedan Velebita : Ekološka akcija S.O.S. za Velebit«, u: *Hrvatski planinar*, godište 89, br. 10, listopad 1997., str. 287-291., dostupno na: <http://www.hps.hr/hp-arhiva/199710.pdf> (pristupljeno 17. rujna 2013.)

Held, 2006 : David Held: »Models of Democracy«, Third Edition, Cambridge: Polity Press, 2006. (Knjiga sadrži bitne dopune u odnosu na izdanje koje je 1990. objavljeno na hrvatskom.)

HINA, 1998 : »Počeli pregovori o projektu gradnje TE na ugljen«, *HINA, Novi list*, 5. studenoga 1998.

Hrvatska..., 1997 : »Hrvatska poljoprivreda na raskrižju (Nacionalno izvješće Republike Hrvatske)«, ur: prof.dr.sc. Ferdo Bašić, Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva, veljača 1997.

Hrvatske eko-vijesti : bilten distribuiran telefaksom i e-mailom kao povremeno izdanje, priprema Izvještajna agencija *Hrvatske eko-vijesti*, tijekom 1998.

Izjava..., 1999 : »Izjava za javnost niza hrvatskih nevladinih udruga zbog zabrinutosti alarmantnim stanjem hrvatskog društva : Zajedno protiv nasilnog 'rješenja' krize«, *Novi list*, 8. ožujka 1999.

Jambor, 1994č : Davor Jambor: »Čovječanstvo treba novu kulturu!«, *ARKzin*, br. 12, travanj 1994.

Jambor, 1994e : Davor Jambor: »Ekološki problemi Đurđevačke Podravine: Nestaje li u crnoj rupi mala Kalifornija?«, *ARKzin*, br.18, 22. srpnja 1994., str. 22)

Janković, 2004a : Vesna Janković: »A gdje je tu utopija?«, elektronska mreža *forca*, 23. svibnja 2004.

Janković, 2004u : Vesna Janković: »U zagrljaju s državom«, 28. listopada 2004., objavljeno na mirz8ine.net, ali prilikom provjere 25. rujna 2013. nije više dostupno u arhivi. Kao pdf stavljeno na scribd.com, vidi bilješku 2.

Jelić-Mück i Odak, 1997 : Višnja Jelić-Mück i Franka Odak: »Uloga procjene utjecaja na okoliš u zaštiti zraka u Hrvatskoj«, u: »Prvi hrvatski znanstveno-stručni skup Zaštita zraka '97 : Priopćenja«, str. 277-284

Jordanić, 2000 : Branko Jordanić: »Izvješće o stanju eksploatacije mineralnih sirovina u RH s prijedlogom mjera za učinkovitiju kontrolu iskorištavanja«, upućeno Koordinaciji za gospodarstvo Vlade RH od Državnog inspektorata

Jošt, 2000 : Marijan Jošt: »Organska poljoprivreda nudi nove mogućnosti«, *Moja zemlja*, br. 7, 2000., http://marijanjost.files.wordpress.com/2011/01/1_organicka-poljoprivreda.doc (pristupljeno 25. rujna 2013.) Objavljeno i u Jošt i Cox, 2003, str. 173-177.

Jošt, 2001 : Marijan Jošt: »Otpor genetičkom inženjerstvu u Hrvatskoj«, IFOAM konferencija »EU harmonizacija ekološke poljoprivrede«, Opatija 25-27. siječnja 2001, <http://marijanjost.wordpress.com/2010/12/18/jost-m-2001-otpor-geneticckom-inzenjerstvu-u-hrvatskoj-ifoam-konferencija-eu-harmonizacija-ekoloske-poljoprivrede-opatija-25-27-sijecnja/> (pristupljeno 25. rujna 2013.)

Jošt i Cox, 2003 : Marijan Jošt i Thomas S. Cox: »Intelektualni izazov tehnologije samouništenja – Intellectual Challenge of Self-destruction Technology«, Križevci: Ogranak Matice hrvatske Križevci, 2003..

Kambić, 1987 : B. Kambić: »Ekologija nije strana ideologija« (razgovor s Josipom Čičekom, predsjednikom Sekcije za zaštitu okoliša RK SSRNH), *Večernji list*, 5. lipnja 1987.

Kastratović, 1997 : M. Kastratović: »Zelena akcija o C.I.O.S-u : Van iz mog dvorišta!«, *Slobodna Dalmacija*, 22. studenoga 1997.

Kisić, 2008 : Ivica Kisić: »Organic agriculture – status and prospects in Croatia«, *Agronomski glasnik* 6/2008, str 591-592, http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=53506 (pristupljeno 25. rujna 2013.)

Klancir i Alborghetti, 1998 : Đurđica Klancir i Igor Alborghetti: »Slom američkih investicija u Hrvatskoj : Amerika tuži Hrvatsku za 4 milijuna dolara : Američka multinacionalna kompanija Enserch potražuje od HEP-a milijunsku naknadu za poslove obavljene u Hrvatskoj!«, *Globus*, Zagreb, br. 394, 26. lipnja 1998..

Klauški, 1999 : T. Klauški: »Kako se nevladine udruge pripremaju za predstojeće izbore : 'Slovačkim modelom' do promjene vlasti«, *Novi list*, 15. veljače 1999., str. 3

Krišković, 1989 : Pavao Krišković: »Bioagrikultura u praksi : Proizvodnja zdrave i jeftine hrane«, Zagreb: Mladost, 1989.. (knjiga je dostupna na <http://www.scribd.com/doc/123828909/Pavao-Kriskovic-Bioagrikultura-u-Praksi>, pristupljeno 25. rujna 2013.)

Kruszevska, 2000 : Iza Kruszevska: »Genetički preinačena hrana i usjevi u Hrvatskoj: prijetnja ekološkoj poljoprivredi : Izvješće«, Amsterdam: ANPED – Zagreb: Hrvatski centar »Znanje za okoliš« – Zelena akcija, veljača, 2000.

Kukina, 1996 : M. Kukina: »Stanovnici općine Karlobag žele termoelektranu u Lukovom Šugarju : Od čistog zraka se ne živi«, *Novi list*, 1. kolovoza 1996., str. 17.

Kulić, 1996 : Slavko Kulić: »Ekonomija nasilja i manipulacija genetičkim materijalom novoga svijeta«, u: »Društvo i tehnologija« (Zbornik radova), Rijeka, 1996.

Kulić, 1997 : Slavko Kulić: »Ekonomija nasilja i genetika«, *Ekonomski pregled*, br. 10, 1997.

Kušen, 2009 : Eduard Kušen: »Uređenje, razvoj i obnova hrvatskog ruralnog prostora : Prostorni, gospodarski i sociokulturni okvir za razvoj ekološke poljoprivrede«, *Sociologija i prostor*, Vol. 41 (2009), No. 159/160 (1/2), travanj 2009, str. 29-45

Ledić, 1996 : Jasminka Ledić: »Treći sektor: okvir za razvoj civilnog društva i djelovanja u području okoliša«, *Socijalna ekologija*, Zagreb, Vol. 5 (1996), br. 1, str. 37-46.

Likić, 2010 : Jelena Likić: »Reciklirano imanje moja je ljubav i moja baterija : intervju: dr.sc. Dražen Šimleša«, portal bilogija.com.hr, srpanj 2010., <http://bilogija.com.hr/modules/tinycontent/index.php?id=22> (pristupljeno 25. prosinca 2013.)

Lovrić, 1990 : Jelena Lovrić: »Zelena obojeno crvenim«, *Danas*, 5. lipnja 1990., str. 14-16)

Marinković-Škomrlj, 1999 : Elvira Marinković-Škomrlj: »Dr. Vilim Herman, potpredsjednik HSL-a nakon posjeta Slovačkoj o poukama za Hrvatsku : 'Biciklističke ture' pomogle padu Mečiar«, *Novi list*, 19. siječnja 1999., str. 27.

Marković, 1994 : Igor Marković: »Interview : Predrag Haramija, novi predsjednik Hrvatskog Saveza Zelenih«, *ARKzin*, Zagreb, br. 13, svibanj 1994., str. 25.

Marković, 1996 : Igor Marković: »Grožnjan – Strategy Meeting : Bolje od Beča i Budimpešte«, *Bilten Zelene akcije*, br. 2, travanj 1996., str. 5.

Martinović, 1990 : Stjepo Martinović: »Crveni upitnik nad zelenim«, *Vjesnik*, 16. lipnja 1990., str. 9.

Martinović, 1999 : Stjepo Martinović: »Ništa od obrata na slovački način!«, *Novi list*, 24. ožujka 1999., str. 17

Misteriozni..., 1997 : »Misteriozni poslovni centar predviđa se na Jarunu : 'Bageri će samo preko nas mrtvih'«, *Večernji list*, 27. kolovoza 1997., str.10

Mišćančuk, 1993 : Tatjana Miščančuk: »Vukovar«, *Zeleni forum – Glasilo zelenih grupa Hrvatske*, nulti broj, Zagreb, 1993., str. 2

Moja..., 1993 : »Moja mala kap : Ekološka problematika đurđevačke Podravine« (ur. Branko Kolar i Vladimir Lay), Zagreb: Zelena akcija Zagreb – Đurđevac: Ekološko društvo Đurđevac, 1993.

Morić, 1999 : Živana Morić: »Bioetika je znak nove epohe«, *Vjesnik*, 13. travnja 1999., str. 17.

Nulapdv : Elektronska lista nulapdv@zimir.het, aktivna 1998.-2000., arhiva je još 30. lipnja 2013. bila pristupačna na <http://www.iskon.hr/mailling-lists/nulapdv>, ali prilikom provjere 23. rujna 2013. dobiva se poruka *Stranica nije pronađena*.

O kupusu..., 2001 : »O kupusu i kraljevima : Strip o anti-genetičkom inženjeringu«, Zagreb: Hrvatski centar »Znanje za okoliš«, srpanj 2001. Autori hrvatskog dodatka: Damjan Bogdanović, dr.sc. Vladimir Lay.

Obilježavanje..., 2008 : »Obilježavanje hrvatsko-američkog partnerstva : Publikacija USAID-ovog naslijeđa«, USAID Hrvatske, 2008

Obnova..., 1987 : »Obnova utopijskih energija : Zbornik«, priredio: Vukašin Pavlović, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije – Centar za istraživačku, dokumentacionu i izdavačku delatnost PK SSO Jugoslavije, 1987.

Obzori..., 1992 : »Obzori opstanka : Ratna razaranja okoline u Hrvatskoj 1991.« (ur. Vladimir Lay), Zagreb: Zelena akcija Zagreb, 1992.

Odak, 2013 : Petar Odak: »Fanzinska scena u Hrvatskoj devedesetih«, diplomski rad, Studij komparativne književnosti i sociologije Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1. veljače 2013, <http://darhiv.ffzg.hr/2015/1/Petar%20Odak%20-%20fanzini%20-%20diplomski.pdf> (pristupljeno 23. rujna 2013.)

Oštrić, 1989 : Zoran Oštrić: »Seljačka buna na obalama Drave«, *Start*, br. 538, Zagreb, 2. rujna 1989.

Oštrić, 1991u : Zoran Oštrić: »Uloga smeća u padu realnog swocijalizma«, *Aktiva*, br. 2, 16. travnja 1991.

Oštrić, 1991ze : Zoran Oštrić: »Zelena Evropa«, *Glas Slavonije*, 23. svibnja 1991.

Oštrić, 1991zp : Zoran Oštrić: »Zeleni i politika: sukob (ne)moći«, *Glas Slavonije*, 22. travnja 1991.

Oštrić, 1991zr : Zoran Oštrić: »Zeleni radikali i ekološki pomiritelji«, *Javnost*, Zagreb, svibanj 1991.

Oštrić, 1992 : Zoran Oštrić: »Ekološki pokreti u Jugoslaviji : Građa za proučavanje razdoblja 1971-1991.«, *Socijalna ekologija*, Vol. I (1992), br. 1, str. 83-104.

Oštrić, 1993 : Zoran Oštrić: »Neokolonijalistička devastacija«, *ARKzin*, Zagreb, br. 8, prosinac 1993., str. 13.

Oštrić, 1994b : Zoran Oštrić: »Biološki uzgoj hrane«, *ARKzin*, br. 26, 11. studenoga 1994..

Oštrić, 1994d : Zoran Oštrić: »Dalji razvoj Zelene akcije«, *Zelena akcija – Bilten*, *Godišnja skupština*, 5. veljače 1994., str. 20-21.

Oštrić, 1994za : Zoran Oštrić: »Zelena akcija: kriza i alternative«, 21. prosinca 1994. (dopis članovima Upravnog odbora ZA)

Oštrić, 1994zb : Zoran Oštrić: »Zelena je boja života«, *ARKzin*, Zagreb, br. 9, siječanj 1994., str. 25.

Oštrić, 1995u : Zoran Oštrić: »Umiru šumek«, *ARKzin*, Zagreb, br. 41, 2. lipnja 1995.

Oštrić, 1995z : Zoran Oštrić: »Zeleni su zeleni, a ne crveni«, *Vjesnik*, Zagreb, 11. listopada 1995.

Oštrić, 1997e : Zoran Oštrić: »«Ekološka bomba ili korisno postrojenje«, *Hrvatski obzor*, Zagreb, 22. studenoga 1997, str. 30-31.

Oštrić, 1997p : Zoran Oštrić: »Pljačka vrijedna 140 milijuna kuna«, *Hrvatski obzor*, Zagreb, 6. prosinca 1997., str. 19-20.

Oštrić, 1998a : Zoran Oštrić: »Antinuklearna pobuna u Moslavini«, *Hrvatski obzor*, Zagreb, 5. rujna 1998, str 14-15.

Oštrić, 1998k : Zoran Oštrić: »Kolonizacija hrvatske elektroenergetike«, *Hrvatski obzor*, Zagreb, 22. kolovoza 1998, str. 26-27.

Oštrić, 1998t : Zoran Oštrić: »Tko će graditi termoelektranu u Hrvatskoj : Trojica u igri«, *Hrvatski obzor*, br. 172, 25. srpnja 1998, str. 33-34

Oštrić, 1999a : Zoran Oštrić: »Adriavinil pred isčežnućem«, *Hrvatski obzor*, Zagreb, 13. ožujka 1999, str. 24-25

Oštrić, 1999i : Zoran Oštrić: »Izveštaj sa okruglog stola 'Uloga nevladinih organizacija u izborima'«, Zagreb, 24. ožujka 1999. (u arhivi autora)

Perko-Šeparović, 1990p : Inge Perko-Šeparović: »Pogrešne percepcije«, *Vjesnik*, 7. srpnja 1990.

Perko-Šeparović, 1990z : Inge Perko-Šeparović: »Zašto je Republici Hrvatskoj potreban organ uprave za zaštitu okoliša i fond za zaštitu okoliša«, u: *Zeleni list: Bilten drugog sabora Saveza zelenih Hrvatske*, Zagreb, 8. prosinca 1990., str. 2-3

Perko-Šeparović, 1991 : Inge Perko-Šeparović: »Preko smeća u Evropu«, *Glas Slavonije, prilog Zeleni list*, 21. ožujka 1991..

Petrinjak Šimek, 1997 : Vera Petrinjak Šimek: »Zaštita okoliša u Zagrebačkoj županiji«, Zagreb: Zelena akcija, 1997.

Visković, 2000 : Nikola Visković: »Nacionalistička revolucija i ideologija : Tuđmanovim tragom«, *Vox*, br. 1, 2000, str. 54

Voth, 1994 : Nick Voth: »Sea Shepherds Conservartion Society«, *Bilten Zelene akcije*, br. 1, studeni 1994, str. 5.

Vražić, 1998 : V. Vražić: »Mještani Lukova Šugarja otjerali autobus sudionika skupa o energetici i djelatnike HEP-a i poručili : Mirnih prosvjeda više neće biti«, *Novi list*, 23. svibnja 1998..

Vrednote..., 1999 : »Vrednote civilnih inicijativa«, Zagreb, 16. veljače 1999., objavljeno na elektronskoj listi **nulapdv**. Dostupno na https://www.facebook.com/note.php?note_id=52475062646 (pristupljeno 22. rujna 2013.)

Vukić, 1998 : I. Vukić: »Goran Granić, direktor Energetskog instituta »Hrvoje Požar«, o izgradnji termoelektrana na Jadranu : Lukovu Šugarju plin umjesto ugljena«, *Novi list*, 20. svibnja 1998.

Zapisnik..., 1991 : »Zapisnik sa 2. sabora Saveza zelenih Hrvatske održanog 2.03.1991. u Zagrebu«, zapisnik vodila Dubravka Vlahović.

Zapisnik..., 1992 : »Zapisnik sa 'Zelenog foruma' održanog 22. i 23. i 24. travnja u Zagrebu«, zapi-sala: Vesna Teršelič, 1992.

Zapisnik..., 1994 : »Zapisnik IV. sabora Saveza zelenih Hrvatske, održanog 16. travnja 1994. u Zagrebu u prostorijama Stare gradske vijećnice«, zapisničar Gordana Pintar.

Zaštita..., 1996 : »Zaštita okoliša i rat : Obnova života u selu«, ur: Ivana Radić, Zagreb: Zelena akcija, 1996.

Završni..., 1996 : »Projekt Obnova tradicijskoga obiteljskog gospodarstva : Završni bilten«, Zagreb: Hrvatski centar »Znanje za okoliš«, 1996.

Zbornik..., 1998 : »Zbornik međunarodne konferencije Održivo gospodarsko korištenje nizinskih rijeka i zaštita prirode i okoliša«, ur.: Branimir Prpić i Hranislav Jakovac, Zagreb: Hrvatsko šumarsko društvo – EURONATUR, 1998.

Zelena..., 2000 : »Zelena akcija : Prvih 10 godina« (ur. Vera Petrinjak Šimek i Tamara Trkulj), Zagreb: Zelena akcija, 2000.

Zeleni..., 2004 : »Zeleni adresar Mreže zelenih telefona Hrvatske«, Zagreb: Mreža zelenih telefona Hrvatske – Zelena akcija, 2004.

Zeleni tjedan : Tjedni bilten za okoliš, priprema Izvještajna agencija *Hrvatske eko-vijesti*, 1998.-2001. (distribuiran telefaksom i e-mailom)

Ekonomska i ekohistorija
Economic- and Ecohistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Journal for Economic History and Environmental History

Volumen X. / Broj 10
Zagreb - Samobor 2014.
ISSN 1845-5867
UDK 33 + 9 + 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju
Society for Croatian Economic History and Environmental History
Ivana Lučića 3, HR - 10000 Zagreb
tel.: +385/1/4092-148, fax: +385/1/4092-879
sites.google.com/site/ekoekohist/

Izdavačka kuća Meridijani
p.p. 132, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici / Co-publishers:

Međunarodni istraživački projekti: »Triplex Confinium - Hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu« (voditelj prof. dr. sc. Drago Roksandić) i Triplex Confinium - »Hrvatska riječna višegraničja« (voditeljica: prof. dr. Nataša Štefanec) Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-chief:

Hrvoje Petrić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Moačanin, Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić - predsjednik (Zagreb), Daniel Barić (Le Havre-Pariz, Francuska), Slaven Bertoša (Pula), Zrinka Blažević (Zagreb), Tatjana Buklijaš (Auckland, New Zealand), Goran Đurđević (Požega), Josip Faričić (Zadar), Borna Fürst Bjeliš (Zagreb), Boris Golec (Ljubljana, Slovenija), Hrvoje Gračanin (Zagreb), Paul Hirt (Tempe, SAD), Andrej Hožjan (Maribor, Slovenija), Halil Inalcik (Ankara, Turska), Egidio Ivetic (Padova, Italija), Silvije Jerčinović (Križevci), Karl Kaser (Graz, Austrija), Isao Koshimura (Tokio, Japan), Marino Manin (Zagreb), Christof Mauch (München, Njemačka), Kristina Milković (Zagreb), Ivan Mirnik (Zagreb), Mirjana Morosini Dominick (Washington D.C., SAD), Géza Pálffy (Budimpešta, Mađarska), Daniel Patafta (Zagreb), Hrvoje Petrić (Zagreb), Lajos Rácz (Szeged, Mađarska), Gordan Ravančić (Zagreb), Marko Šarić (Zagreb), Mladen Tomorad (Zagreb), Jaroslav Vencalek (Ostrava, Češka), Milan Vrbanus (Slavonski Brod, Zagreb), Frank Zelko (Burlington, VT, SAD), Zlata Živaković Kerže (Osijek), Ivana Žebec Šilj (Zagreb)

Prijelom / Layout:

Saša Bogadi

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

ISSN 1849-0190 (Online)

ISSN 1845-5867 (Tisak)

Tisak / Print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2014.

Adresa uredništva / Mailing adresss:

Hrvoje Petrić (urednik)
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
e-mail: hrvoje.petric@ffzg.hr
ili Vinka Vošickog 5, HR-48000 Koprivnica

Tiskano uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH i Koprivničko-križevačke županije

Na naslovnici / Cover:

Idrija prema Valvasorovoj Topografiji Kranjske iz 1679.

Ekonomsku i ekohistoriju referiraju:

CAB Abstracts

HISTORICAL ABSTRACTS, ABC CLIO Library, Santa Barbara, California, USA

AMERICA: HISTORY AND LIFE, Washington, USA

JOURNAL OF ECONOMIC LITERATURE (JEL), Pittsburgh, USA

CENTRAL AND EASTERN ONLINE LIBRARY, Frankfurt am Main, Deutschland

ECONLIT - AMERICAN ECONOMIC ASSOCIATION, Nashville, USA